

Retoryka i socjoretoryka w lekturze tekstów Nowego Testamentu

Cz. I: Retoryka i nowe podejście do tradycji ustnej

Rhetorical and Socio-Rhetorical Reading of New Testament Texts
Part I: Rhetoric and the New Approach to Oral Tradition

KS. MARCIN KOWALSKI

Instytut Nauk Biblijnych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
adres: Al. Racławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: xmkowal@gmail.com

ABSTRACT: In the present article, the author argues for the usefulness and importance of rhetoric and socio-rhetoric for the reading of the New Testament texts. Part I is dedicated to the rhetorical approach. The point of departure are the remarks of the Pontifical Biblical Commission on the questionable rhetorical education of biblical authors, on many kinds of rhetoric, and on the limited applicability of rhetoric to the analysis of biblical text. The author answers the objections raised against the rhetorical method and argues for the use of Greco-Roman rhetoric as the compositional instrument closest to the cultural *milieu* of the New Testament authors. The Greco-Roman rhetoric presents itself as the best tool to explore the texture of biblical writings characterized by high residual orality. To substantiate it, the author shows the recent change of paradigm in the approach to the oral tradition and textuality in the Bible. Part I of the article finishes with the elaboration and exposition of the basic steps of rhetorical analysis proposed by George A. Kennedy.

KEYWORDS: Greco-Roman rhetoric, New Rhetoric, Semitic rhetoric, orality, oral tradition, textuality, rhetorical criticism, *dispositio*, rhetorical situation

SŁOWA KLUCZOWE: retoryka grecko-rzymska, Nowa Retoryka, retoryka semicka, oralność, tradycja ustna, tekstualność, krytyka retoryczna, *dispositio*, sytuacja retoryczna

I. Nowe metody czytania Pisma Świętego

Wraz z rozwojem biblistyki i jej wkroczeniem w XXI w. nieustannie rozwijają się i mnożą nowe podejścia i nowe sposoby czytania Pisma Świętego. Metoda historyczno-krytyczna, która w XX w. budziła tyle kontrowersji, stanowiąc równocześnie ważne i sprawne narzędzie w rękach egzegetów, ustępuje coraz wyraźniej miejsca nowym lekturom tekstu natchnionego. Dokument Papieskiej Komisji Biblijnej *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*, co prawda, wciąż przypisuje metodzie historyczno-krytycznej rangę „niezbędnej” i domaga się jej stosowania przez egzegetów, równocześnie

jednak orzeka jej niewystarczalność i postuluje łączenie jej z innymi metodami analizy literackiej¹. Te ostatnie dzieli się na pięć grup²:

- 1) Nowe metody analizy literackiej, wśród których umieszczone zostają: analiza retoryczna, analiza narratywna i analiza semiotyczna.
- 2) Metody oparte na tradycji: lektura „kanoniczna”, metoda odwołująca się do żydowskich tradycji interpretacyjnych, *Wirkungsgeschichte*.
- 3) Metody oparte na naukach humanistycznych: podejście socjologiczne, podejście odwołujące się do antropologii kulturowej, podejście psychologiczne i psychoanalityczne.
- 4) Kontekstualne podejście do Biblii: odwołanie do teologii wyzwolenia i interpretacja feministyczna.
- 5) Lektura fundamentalistyczna.

Lektura fundamentalistyczna jest najczęściej krytykowana i w dokumencie właściwie odrzucana³. Jeśli chodzi o inne metody, Papieska Komisja Biblijna (PKB) podkreśla wkład, jaki każda z nich wnosi we współczesną lekturę i zrozumienie Pisma Świętego. Przestrzega się przed absolutyzowaniem którejkolwiek z nich i używaniem ich w odłączeniu od innych elementów analizy historyczno-literackiej. Autorzy dokumentu proponują lekturę Biblii, która wykorzystuje współczesne zainteresowanie tekstem i jego uniwersum, z drugiej strony, dbając o to, aby nie został on oderwany od swego środowiska powstania, od tradycji i od przesłania teologicznego Starego i Nowego Testamentu.

Postulat metodologiczny wynikający *implicite* i *explicite* z dokumentu pozostaje wciąż aktualny i trudno się z nim nie zgodzić. W jakiś sposób pokrywa się on z dynamiką i rozwojem metodologii nauk biblijnych w XX w., które w dużym uproszczeniu opisać można za pomocą hegliańskiej triady. Od zainteresowania historycznością i lekturą diachroniczną wyrażonymi w nurcie *Formgeschichte* (teza), przeszliśmy do skupienia się na tekście jako takim i lektury synchronicznej (antyteza). Obecny etap reprezentowany między innymi przez Nową Krytykę Literacką to swego rodzaju fuzja badań tekstualnych i socjohistorycznych (synteza)⁴. Warsztat egzegety staje się coraz bardziej interdyscyplinarny i specjalistyczny, łącząc w sobie różnego rodzaju podejścia i metodologie. W tym sensie kategorie użyte przez PKB są z jednej strony pomocne, z drugiej zaś – już w części nieaktualne. W dzisiejszej pracy

1 Zob. Papieska Komisja Biblijna, *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele* (Poznań: Pallotinum, 1994) 26, 32.

2 Zob. Papieska Komisja Biblijna, *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*, 32-61.

3 Zob. Papieska Komisja Biblijna, *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*, 57-61.

4 Por. E.S. Malbon – E.V. McKnight, „Introduction”, *The New Literary Criticism and the New Testament* (red. E.S. Malbon – E.V. McKnight) (Valley Forge, PA: Trinity Press, 1994) 18.

egzegeta łączy np. retorykę z elementami analizy żydowskiej, socjologią czy antropologią kulturową. Od czasu opublikowania dokumentu wciąż przybywa także sposobów czytania Biblii, jak choćby *reader-response criticism* czy lektura postkolonialna. Niemniej jednak PKB słusznie postuluje użycie takiej metodologii, która byłaby skupiona na tekście, a równocześnie zakorzeniona w społeczno-historycznych uwarunkowaniach jego powstania.

Rolę takiej platformy metodologicznej doskonale spełnić może nie metoda historyczno-krytyczna, która przeżywa swój kryzys, lecz retoryka oraz socjoretoryka. Po niemal półwieczu ich dynamicznego rozwoju na Zachodzie, ich potencjał wciąż czeka na odkrycie i zastosowanie w polskim środowisku biblijnym. Pierwsza, obecna część niniejszego artykułu poświęcona zostanie nowemu podejściu do kwestii przekazu ustnego oraz zmodyfikowanemu ujęciu metody retorycznej Georga A. Kennedy'ego. W części drugiej przybliżymy stosunkową mało znaną jeszcze w rodzimym środowisku metodę socjoretoryczną. Celem niniejszego opracowania jest zaproponowanie retoryki oraz socjoretoryki jako narzędzi pracy z tekstem biblijnym bardziej adekwatnych i skuteczniejszych od metody historyczno-krytycznej.

2. Lektura tekstu biblijnego oparta na retoryce

Dokument PKB rozróżnia trzy rodzaje retoryki stosowane w studiach nad tekstami biblijnymi. Są to retoryka grecko-rzymska, retoryka semicka i tzw. Nowa Retoryka⁵. Zainteresowanie wśród egzegetów tą pierwszą wynika z faktu wpływu kultury hellenistycznej na pisarzy biblijnych, w szczególności sposób pisarzy Nowego Testamentu. Druga, tzw. retoryka semicka, interesuje badaczy ze względu na pochodzenie autorów biblijnych z kręgów semickich, z ich specyficznym stylem argumentowania i skłonnością do kompozycji symetrycznych. Wreszcie Nowa Retoryka wyrasta z odnowionego zainteresowania retoryką w kontekście semiotyki, analiz strukturalnych oraz psychologii tekstu, jego oddziaływania na słuchaczy i jego potencjału perswazyjnego. Dokument PKB docenia wkład retoryki w badanie języka Biblii, podkreśla równocześnie jej ograniczenia wynikające ze skupienia się na stylistyce, co czyni z niej metodę fragmentaryczną i niewystarczającą samą w sobie⁶. Problemy, które zastosowanie metody retorycznej stwarza przy badaniu Pisma Świętego, PKB ujmuje w formie następujących pytań:

⁵ Zob. Papieska Komisja Biblijna, *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*, 33.

⁶ Zob. Papieska Komisja Biblijna, *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*, 34.

jakie wykształcenie prezentowali autorzy tekstów biblijnych? Czy stosowali w nich normy retoryki, a jeśli tak to, jakiej: grecko-rzymskiej czy semickiej? Czy kryteria retoryczne zaaplikowane do tekstu biblijnego nie wydają się nadmiernie „wyszukane”, to znaczy, czy nie stanowią zbyt sztywnego gorsetu konceptualnego nałożonego z góry na analizowany tekst?⁷

Od czasu powstania dokumentu PKB minęło już z górą 20 lat, w trakcie których studia retoryczne przeżywały swój dynamiczny rozwój⁸. W środowisku polskim metoda nie doczekała się jeszcze pogłębionego studium teoretycznego⁹. Na wiele z pytań zadawanych w dokumencie można jednak dziś udzielić satysfakcjonującej odpowiedzi, którą podajemy tu tylko w zwięzłej formie. Autorzy tekstów biblijnych, w szczególności Nowego Testamentu, nie musieli otrzymywać profesjonalnego wykształcenia retorycznego, aby posługiwać się retoryką. Należała ona do ich *milieu* kulturowego, otaczając ich zewsząd, od agory przez sądy, zgromadzenia publiczne, życie polityczne,

7 Zob. Papieska Komisja Biblijna, *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*, 35.

8 Na temat krótkiej historii rozwoju retoryki jako metody badawczej, zob. R. Bartnicki, *Ewangelie synoptyczne*. Geneza i interpretacja (Warszawa: Wydawnictwo UKSW, 2012) 309-315. Na temat teorii i zastosowania retoryki antycznej w badaniach nad biblijnymi zob. przede wszystkim: G.A. Kennedy, *New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism* (Studies in Religion; Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1984); B.L. Mack, *Rhetoric and the New Testament* (GBS; Minneapolis: Fortress Press, 1990); S.E. Porter – T.H. Olbricht (red.), *The Rhetorical Analysis of Scripture*. Essays from the 1995 London Conference (JSNTSup 146; Sheffield: Sheffield Academic Press, 1997); S.E. Porter (red.), *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period (330 B. C.-A. D. 400)* (Leiden: Brill, 1997); S.E. Porter – T.H. Olbricht (red.), *Rhetoric and the New Testament*. Essays from the 1992 Heidelberg Conference (JSNTSup 90; Sheffield: Sheffield Academic Press, 2001); A. Eriksson – T.H. Olbricht – W.G. Übelacker (red.), *Rhetorical Argumentation in Biblical Texts*. Essays from the Lund 2000 Conference (Emory Studies in Early Christianity 8; Harrisburg, PA: Trinity Press, 2002); T.H. Olbricht – A. Eriksson (red.), *Rhetoric, Ethic, and Moral Persuasion in Biblical Discourse*. Essays from the 2002 Heidelberg Conference (Emory Studies in Early Christianity; New York: T & T Clark, 2005); B. Witherington, *New Testament Rhetoric*. An Introductory Guide to the art of Persuasion in and of the New Testament (Eugene, OR: Cascade Books, 2009); J.P. Sampley – P. Lampe, *Paul and Rhetoric* (T & T Clark Biblical Studies; New York – London: T & T Clark, 2010); T.W. Martin (red.), *Genealogies of New Testament Rhetorical Criticism* (Minneapolis: Fortress Press, 2014); S.E. Porter (red.), *Paul and Ancient Rhetoric*. Theory and Practice in the Hellenistic Context (New York: Cambridge University Press, 2015); Porter – Olbricht, *The Rhetorical Analysis of Scripture*; Porter – Olbricht, *Rhetoric and the New Testament*; J.P. Sampley – P. Lampe, *Paul and Rhetoric* (T & T Clark Biblical Studies; New York – London: T & T Clark, 2010); S.E. Porter (red.), *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period (330 B. C.-A. D. 400)* (Leiden: Brill, 1997)

9 Skromne omówienie metody retorycznej znajdujemy w G. Rafiński, „Metoda retoryczna we współczesnej biblistyce”, *RBL* 46 (1993) 135-148; Bartnicki, *Ewangelie synoptyczne* 309-322; J. Czerski, *Metody interpretacji Nowego Testamentu* (Opole: Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego, 1997) 151-179; S. Szymik, *Współczesne modele egzegezy biblijnej* (Lublin: Wydawnictwo KUL 2013) 81-88; W. Rakocy, „Nowe metody analizy literackiej w egzegezie Nowego Testamentu”, *Wstęp do Nowego Testamentu* (red. R. Rubinkiewicz) (Poznań: Pallo-tinum, 1996) 540-545.

na zebraniach kultycznych i religijnych kończąc¹⁰. Dobrym przykładem może być apostoł Paweł. Trudno sobie wyobrazić, aby Paweł, pochodzący z Tarsu, gdzie istniał sławny uniwersytet, nie otrzymał wykształcenia retorycznego¹¹. Zapewne nie wiązało się ono z ostatnim stopniem profesjonalnej retorycznej formacji, której apostoł, jak sam przyznaje, nie posiada (por. 1 Kor 11,6), lecz z dużą dozą prawdopodobieństwa obejmowało poziom średni¹². Poza tym Paweł dysponował wykształconymi sekretarzami, których rola rozciągała się od zwykłego spisywania jego słów aż do daleko posuniętej redakcji listów¹³. Apostoł, jego sekretarze i współpracownicy, jak również inni autorzy Nowego Testamentu i głoszący Ewangelię, używali retoryki, aby skutecznie docierać ze swoim przesłaniem do uszu współczesnych sobie słuchaczy.

Podążając dalej za pytaniami stawianymi przez PKB, ze wskazanych przez dokument trzech rodzajów retoryki należałoby raczej wybrać retorykę grecko-rzymską, jako najbliższą środowisku powstania tekstów Nowego Testamentu. Tak zwana retoryka semicka nie ma swojej skodyfikowanej teorii ani wyróżniającej ją formy przekazu. Propagujący ją Roland Meynet twierdzi przeciwnie, wskazując na jej trzy zasadnicze cechy: bardziej konkretny niż abstrakcyjny charakter; posługiwanie się parataksą bardziej niż syntaksą; inwolutywny raczej niż liniowy charakter¹⁴. W każdym z tych przypadków autor błędnie przenosi na retorykę grecko-rzymską cechy kultury tekstualnej, podczas gdy retoryka semicka zostaje utożsamiona z kulturą oralną. W retoryce grecko-rzymskiej znajdujemy zarówno pragmatyzm argumentacyjny,

¹⁰ Por. Kennedy, *New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism*, 10.

¹¹ Na temat podwójnego wykształcenia Pawła, obejmującego zarówno Pisma żydowskie, jak i kulturę grecko-rzymską, zob. W.C. van Unnik, *Tarsus or Jerusalem, the City of Paul's Youth* (London: Epworth Press, 1962); M. Hengel – R. Deines, *The Pre-Christian Paul* (London – Philadelphia: SCM Press; Trinity Press, 1991) 18-39; U. Vanni, „Due Città nella Formazione di Paolo: Tarso e Gerusalemme”, *Atti del I Simposio di Tarso su S. Paolo Apostolo* (red. L. Padovese) (Turchia. La Chiesa e la Sua Storia 5; Roma: Istituto Francescano di Spiritualità. Pontificio Ateneo Antoniano, 1993) 17-29; J. Murphy-O'Connor, *Paul a Critical Life* (Oxford – New York: Oxford University Press, 1997) 46-52; S.E. Porter, „Paul of Tarsus and His Letters”, *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period (330 B. C.-A. D. 400)* (red. S.E. Porter) (Leiden: Brill, 1997) 533-538; M. Rastoin, *Tarse et Jérusalem. La double culture de l'Apôtre Paul en Galates 3,6-4,7* (AnBib 152; Roma: Pontificio Istituto Biblico 2003) 21-28; R.H. Bell, *The Irrevocable Call of God. An Inquiry into Paul's Theology of Israel* (WUNT 184; Tübingen: Mohr Siebeck, 2005) 1-37; R.F. Hock, „Paul and Greco-Roman Education”, *Paul in the Greco-Roman World. A Handbook* (red. J.P. Sampley) (Harrisburg, PA: Trinity Press, 2003) 198-227; A.W. Pitts, „Hellenistic Schools in Jerusalem and Paul's Rhetorical Education”, *Paul's World* (red. S.E. Porter) (Pauline Studies 4; Leiden – Boston: Brill, 2008) 19-50.

¹² Por. Rastoin, *Tarse et Jérusalem*, 26.

¹³ Por. H.-J. Klauck – D.P. Bailey, *Ancient Letters and the New Testament. A Guide to Context and Exegesis* (Waco, TX: Baylor University Press, 2006) 55-60.

¹⁴ Por. R. Meynet, *Wprowadzenie do hebrajskiej retoryki biblijnej* (Kraków: Wydawnictwo WAM, 2001) 183-188.

parataksę, jak i paralelizmy, chiazmy i struktury koncentryczne, które jako cecha przekazu ustnego przynależą raczej do stylu, nie tworząc odrębnego rodzaju retoryki¹⁵. Ostatecznie także sposób, w jaki Meynet proponuje badać teksty biblijne, zbliża go bardziej do strukturalizmu niż do retoryki semickiej¹⁶. Analizowane tą metodą listy Pawła zostają zatomizowane do stopnia, w którym trudno jest uchwycić ich całościowe przesłanie. Metoda nadaje się w sposób ograniczony do analizy małych jednostek retorycznych, lecz nie bierze pod uwagę ich roli i miejsca w globalnej argumentacji autora¹⁷.

Z kolei Nowa Retoryka w znacznej mierze opiera się na retoryce antycznej, kładąc jednak zasadniczy nacisk na strategie argumentacyjne oraz oddziaływanie na słuchacza¹⁸. To nowe przepracowanie retoryki pod kątem sztuki perswazji przy wykorzystaniu narzędzi lingwistyki, semiotyki, psychologii społecznej, psycholingwistyki oraz socjologii. Badacze wykorzystujący ten rodzaj retoryki w badaniach biblijnych sięgają zazwyczaj po dzieła dwóch autorów: Chaima Perelmana¹⁹ oraz Kennetha Burke'a²⁰. Użycie tego rodzaju retoryki do analizy tekstów biblijnych jest uzasadnione, ponieważ po wielokroć odwołuje się ona do retoryki antycznej, jak np. *loci communes* czy Arystotelesowska definicja retoryki. Równocześnie jednak wprowadza własne opisy technik argumentacji, które odbiegają od starożytnych, jak: technika łączenia i rozszczepiania pojęć, argumenty *quasi*-logiczne, argumenty oparte na strukturze rzeczywistości czy argumenty fundujące strukturę rzeczywistości²¹. Nowa Retoryka żywi ambicje opisanie każdego sposobu argumentacji, uznając go za akt w istocie retoryczny. Tu także, znacznie bardziej niż w przypadku retoryki antycznej, można mieć wątpliwości, czy nadaje się ona do adekwatnego opisanie sposobów argumentowania starożytnych bez wtłaczania ich na siłę w ramy kulturowe stechnicyzowanego

¹⁵ Por. Szymik, *Współczesne modele egzegezy biblijnej*, 85.

¹⁶ Por. Rafiński, „Metoda retoryczna we współczesnej biblistyce”, 138-143. Podobnie Czerski, *Metody interpretacji Nowego Testamentu*, 171-172, który zalicza Meyneta do przedstawicieli tzw. retoryki lingwistycznej.

¹⁷ Charakter i problemy związane z analizą Meyneta doskonale widać u S. Trobusa, który najpierw omawia tę metodę, a później stosuje ją do analizy 1 Kor 11,2-16. Zob. S. Torbus, *Listy św. Pawła z perspektywy retorycznej* (Legnica – Wrocław: Biblioteka WSD DL im. Jana Pawła II; Wydawnictwo Atla 2, 2006) 163-231.

¹⁸ Na temat Nowej Retoryki i jej zastosowania do badania tekstu biblijnego, zob. R. Pindel, „Nowa retoryka w ujęciu Chaima Perelmana oraz Lucie Olbrechts-Tyteca w kontekście badania tekstu biblijnego”, *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 36/2 (2003) 414-436.

¹⁹ Zob. C. Perelman – L. Olbrechts-Tyteca, *The New Rhetoric. A Treatise on Argumentation* (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, ²1971).

²⁰ Zob. K. Burke, *A Rhetoric of Motives* (Berkeley: University of California Press, 1969); K. Burke, *The Rhetoric of Religion. Studies in Logology* (Berkeley: University of California Press, 1970).

²¹ Zob. Pindel, „Nowa retoryka w ujęciu Chaima Perelmana oraz Lucie Olbrechts-Tyteca w kontekście badania tekstu biblijnego”, 419-436.

współczesnego człowieka. Poziom komplikacji oraz odwołanie do wielu innych dyscyplin naukowych, jak: filozofia, lingwistyka czy socjologia, czynią z Nowej Retoryki narzędzie trudne do użycia i nazbyt oddalające się od kategorii retorycznych, którymi operowali starożytni²². W tym sensie oddala się także od postulatów metodologicznego Soboru Watykańskiego II, wzywającego do czytania tekstów biblijnych w kontekście czasów i kultury, w których zostały one skomponowane²³.

Wreszcie, przechodząc do trzeciej obiekcji PKB, jak w każdej metodzie, także w analizie retorycznej należy wystrzegać się zbyt sztywnych modeli nakładanych na analizowany tekst, będąc świadomym kreatywności autora. Ostatecznie sam Kwintyliusz, autor słynnego w I w. *Institutio oratoria*, pisał, aby nie oczekiwać od niego gotowych rozwiązań, ponieważ zasady retoryki są „dziećmi konieczności”²⁴. Retoryka raczej podpatruje mowę i stara się ją opisać, a nie wcisnąć w ciasny gorset teorii. Przechodząc do omówienia retorycznej lektury tekstów Nowego Testamentu, rozpoczniemy od tego, że pozwala nam ona docenić jeden zasadniczy, a zaniedbany w innych studiach, aspekt. Tekst natchniony, który mamy dziś przed oczyma, to nie tyle produkt kultury pisemnej, co kultury przekazu ustnego. To mowa przekazywana w formie pisemnej.

2.1. Nowe podejście do tradycji ustnej

Samo pojęcie „tradycji ustnej” w studiach biblijnych znane jest nie od dzisiaj²⁵. Interesowali się nią już Johann G. Herder (1744-1803) i współczesny mu

²² W tej kwestii trudno zgodzić się z entuzjastyczną opinią Pindla: „Nowa retoryka uznaje za retoryczny każdy tekst i każdy sposób argumentacji. W ten sposób okazuje się uniwersalnym narzędziem do opisu perswazji tak bogatej i różnorodnej księgi, jaką jest bez wątpienia Biblia”. Zob. Pindel, „Nowa retoryka w ujęciu Chaima Perelmana oraz Lucie Olbrechts-Tyteca w kontekście badania tekstu biblijnego”, 436.

²³ Zob. Sobór Watykański II, *Dei Verbum*, 12.

²⁴ Zob. Kwintyliusz, *Inst.* 2.13.6. Por. także C.C. Black, „Rhetorical Criticism”, *Hearing the New Testament. Strategies for interpretation* (red. J.B. Green) (Grand Rapids, MI – Carlisle: Eerdmans; Paternoster Press, 1995) 279.

²⁵ Streszczenie stanu badań na ten temat zob. w: R.C. Culley, „Oral Tradition and Biblical Studies”, *Oral Tradition* 1 (1986) 30-65; C.W. Davis, *Oral Biblical Criticism. The Influence of the Principles of Orality on the Literary Structure of Paul's Epistle to the Philippians* (JSNTSup 172; Sheffield: Sheffield Academic Press, 1999) 11-63; H.E. Hearon, „The Implications of «Orality» for Studies of the Biblical Text”, *Oral Tradition* 19 (2004) 96-107; T.C. Mournet, *Oral Tradition and Literary Dependency. Variability and Stability in the Synoptic Tradition and Q* (WUNT 195; Tübingen: Mohr Siebeck, 2005) 54-99; M. Kowalski, *Transforming Boasting of Self into Boasting in the Lord. The Development of the Pauline Periautologia in 2 Cor 10-13* (Studies in Judaism; Lanham: University Press of America, 2013) 14-21.

Johann K.Ch. Nachtigal (1753-1819)²⁶. W duchu epoki romantyzmu, chętnie szukającego inspiracji w tym, co związane z tradycją ludową, czytali oni Stary Testament jako żywy twór kultury żydowskiej, pełen sag i zbiorów opowieści przekazywanych oddzielnie poprzez tradycję ustną i w spisanych dokumentach. W podobny sposób na tradycję Nowego Testamentu spoglądali wspomniany już J.G. Herder i J.C.L. Giesler, którzy za każdą z Ewangelii dostrzegali odrębną tradycję ustną, utrwaloną przez proces powtarzania i z czasem przetłumaczoną na grekę w ujęciu judeo- i etnochrześcijańskim²⁷. Trudno jeszcze fazę tę nazwać naukowymi badaniami nad tradycją ustną. Charakteryzuje ją romantyczna ideologia powrotu do korzeni, do tego, co pierwotne i nieskażone, a co odnaleźć można w przekazie ludowym. Mówiąc o oddzielnym, ustnym i pisemnym przekazywaniu tradycji, autorzy nie biorą także dostatecznie pod uwagę wzajemnego oddziaływania na siebie i przenikania się tych dwóch mediów.

Na dalszym etapie badacze nurtu historyczno-krytycznego, choć świadomi wpływu tradycji ustnej na powstanie tekstów biblijnych, nie traktowali tej pierwszej jako pewnego źródła przekazu. Julius Wellhausen²⁸ (1844-1918) opisywał ją jako zwodnicze i przerośnięte legendami pole badań. Hermann Gunkel²⁹ (1862-1932) twierdził, że w tradycji tej mogły powstawać tylko krótkie dzieła i mówił o ubóstwie środków artystycznych na tym etapie. Z kolei pionierzy szkoły *Formgeschichte* w XX w., Martin Dibelius³⁰ (1883-1947) i Rudolf Bultmann³¹ (1884-1976), opisywali formowanie się tradycji ewangelicznych na sposób linearny, od wciąż płynnych i prostych form przekazu ustnego do utrwalonych i bardziej skomplikowanych form pisemnych. Bultmann przyjmował istnienie w tekstach Nowego Testamentu mieszaniny tradycji ustnej i pisemnej, twierdząc ostatecznie, że są one nie do

26 Por. D.A. Knight, *Rediscovering the Traditions of Israel*. The Development of the Traditio-Historical Research of the Old Testament, with Special Consideration of Scandinavian Contributions (Dissertation series 9; Missoula, MT: Society of Biblical Literature, 1975) 59-63; Culley, „Oral Tradition and Biblical Studies”, 32.

27 Por. R. Bartnicki, „Badania nad ustną tradycją synoptyczną”, *CT* 63/1 (1993) 21.

28 Por. J. Wellhausen, *Prolegomena to the History of Ancient Israel* (New York: Meridian Books, 1957) 244-246, 326. Zob. także dyskusję nad tezami Wellhausena w Knight, *Rediscovering the Traditions of Israel* 64-68; D.A. Knight, „Wellhausen and Interpretation of Israel's Literature”, *Semeia* 25 (1982) 21-36, zwł. 29-30; Culley, „Oral Tradition and Biblical Studies”, 32-33.

29 Por. Culley, „Oral Tradition and Biblical Studies”, 34 z odniesieniem do H. Gunkel, *Genesis* (Göttinger HKAT 1/1; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1910) xxxiv, lxx. Zob. także ocenę podejścia Gunkela do tradycji ustnej w Knight, *Rediscovering the Traditions of Israel*, 72-83, zwł. 80-82.

30 Por. M. Dibelius, *From Tradition to Gospel* (Library of theological translations; Cambridge: James Clarke, 1971).

31 Por. R. Bultmann, *The History of the Synoptic Tradition* (New York: Harper & Row, 1963).

rozróżnienia³². Wśród zasadniczych błędów *Formgeschichte* w środowisku polskim wymienia się często sceptycyzm historyczny i skrajne ujęcie postulatów socjologicznego, pomijając jednak ograniczone spojrzenie na tradycję ustną³³. Równocześnie twierdząc, że *Formgeschichte* przyczyniła się do odkrycia „oryginalnych słów Jezusa”, autorzy dają w ten sposób wyraz swojemu linearnemu, podobnemu do bultmannowskiego, spojrzeniu na tradycję ustną³⁴. Podsumowując, Dibelius i Bultmann potraktowali oralność jako mało istotny składnik kompozycji tekstu i badali ją metodami literackimi.

Pozostając jeszcze w nurcie historyczno-krytycznym, tradycję ustną zainteresowali się także badacze skandynawscy, zdecydowanie dowartościowując jej znaczenie. W latach 50. i 60. Harald Riesenfeld³⁵, Birger Gerhardsson³⁶ i Thorleif Boman³⁷, próbując ustalić, jak na wczesnym etapie przekazywano tradycję ewangeliczną, wskazali na okres relatywnie stabilnego przekazu ustnego, obejmującego spore bloki materiału³⁸. Riesenfeld zwracał uwagę na paralele pomiędzy ustnym przekazem tekstów Nowego Testamentu a tradycją żydowską, pojmującą siebie jako strażnik Słowa Bożego objawionego na Synaju. Gerhardsson, kontynuując jego badania, przyjmował oralne początki tradycji ewangelicznej i odnosił się do metod rabinackich, aby wytłumaczyć jej memoryzację i przekaz. Podkreślał przy tym wierne zapamiętywanie słów mistrza praktykowane w szkołach żydowskich za pomocą środków mnemotechnicznych (refreny, powtórzenia, noty), których ślady odnaleźć można w tradycji Łukaszej i u Pawła. Studium Gerhardssona i Bomana, choć zwróciły uwagę badaczy na rolę oralności w memoryzacji i kompozycji

- 32 Zob. Bultmann, *The History of the Synoptic Tradition*, 6. Na temat bultmannowskiego modelu ewolucyjnej progresji, zob. W.H. Kelber, *The Oral and the Written Gospel. The Hermeneutics of Speaking and Writing in the Synoptic Tradition, Mark, Paul, and Q* (Bloomington, IN: Indiana University Press, 1997) 2-8.
- 33 Por. J. Kudasiewicz, „Powstanie, historyczność i rodzaj literacki ewangelii”, *Wstęp do Nowego Testamentu* (red. R. Rubinkiewicz) (Poznań: Pallotinum, 1996) 40-58.
- 34 Por. Kudasiewicz, „Powstanie, historyczność i rodzaj literacki ewangelii”, 65-66; Kelber, *The Oral and the Written Gospel*, 30-71.
- 35 Zob. H. Riesenfeld, *The Gospel Tradition and Its Beginnings. A Study in the Limits of „Formgeschichte”* (London: A. R. Mowbray, 1957).
- 36 Zob. B. Gerhardsson, *Memory and Manuscript. Old Tradition and Written Transmission in Rabbinic Judaism and Early Christianity* (ASNU 22; Uppsala: Gleerup, 1961).
- 37 Zob. T. Boman, *Die Jesus-Überlieferung im Lichte der neueren Volkskunde* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1967).
- 38 Poglądy Gerhardssona i Bomana zostały odrzucone przez Güttgemannsa. Opierając się na dziele Lorda, argumentował on za rozdziwieniem pomiędzy tradycją ustną i pisemną i zaprzeczał jakiegokolwiek kontynuacji pomiędzy wcześniejszymi i późniejszymi stadiami kompozycji Ewangelii. Zob. E. Güttgemann, *Candid Questions Concerning Gospel Form Criticism. A Methodological Sketch of the Fundamental Problematics of Form and Redaction Criticism* (PTMS 26; Pittsburgh: Pickwick Press, 1979) 204-211. Zob. także Culley, „Oral Tradition and Biblical Studies”, 54.

materiału biblijnego, zarzucano potem anachroniczną lekturę Nowego Testamentu przez pryzmat modeli przekazu rabinackiego oraz opowieści ludowych, a także pasywne pojmowanie przekazu ustnego³⁹. Autorzy ci dzielili także charakterystyczne dla Dibeliusa i Bultmanna poglądy na temat linearnego przyrostu tradycji i tekstualnej perspektywy, z której prowadzić należy badania nad przekazem ustnym⁴⁰. W skrócie: historyczno-krytyczne rozumienie tradycji ustnej opierało się na traktowaniu jej jako prymitywnego etapu rozwoju źródeł pisemnych, pojmowanego w ewolucjonistyczny, linearny sposób.

Zupełnie nową jakość w badaniach nad tradycją ustną wprowadził Milman Parry (1902-1935). Jego dysertacja poświęcona oralno-formularnej kompozycji u Homera, zaprezentowana na Sorbonie, okazała się dziełem przełomowym w tej dziedzinie⁴¹. Parry podszedł do tekstów Homera jako literatury przekazu ustnego z kluczowymi formułami (regularnie powtarzającymi się grupami słów), tematami i całymi sekwencjami identycznych fraz. Przewidywalność i podobieństwo były, według niego, znakiem rozpoznawczym ustnej kompozycji i nie miały nic wspólnego z warstwami tekstualnymi⁴². Homeryckie eposy, według Parry'ego, powstawały w trakcie ich wykonywania.

Okazało się, że studia Parry'ego mają kolosalne znaczenie dla nauk humanistycznych oraz dla badania wpływu przekazu ustnego na kulturę Zachodu⁴³. Razem ze swoim uczniem Albertem B. Lordem Parry rozciągnął następnie swoje poszukiwania na kultury przekazu ustnego na Półwyspie Bałkańskim. Lord w swojej książce *The Singer of Tales* opisał naturę kom-

39 Por. Kelber, *The Oral and the Written Gospel*, 8-14.

40 Omówienie i krytykę podejścia Gerhardssona zob. w Mournet, *Oral Tradition and Literary Dependency*, 63-67, 72-73; Bartnicki, „Badania nad ustną tradycją synoptyczną”, 25-26, 29, 48-50.

41 Zob. M. Parry, *L'épithète traditionnelle dans Homère. Essai sur un problème de style Homérique* (Paris: Société d'éditions „Les belles lettres” 1928). Kelber wskazuje także na poprzednika Parry'ego, Friedricha Augusta Wolfa, który w 1795 formalnie wprowadził do świata akademickiego ideę Homeryckiej oralności. Por. W.H. Kelber, „Modalities of Communication, Cognition, and Physiology of Perception. Orality, Rhetoric, Scribality”, *Semeia* 65 (1994) 196.

42 Por. Kelber, „Modalities of Communication, Cognition, and Physiology of Perception”, 197. Ideą kluczową teorii było użycie przez poetów gotowych „formuł”, czyli zbiorów słów stosowanych regularnie w tym samym metrum, aby wyrazić pewną myśl. „Formuła”, w rozumieniu Parry'ego, nie oznacza tematu, struktury lub stylu, ale gotową grupę wyrażen używanych do komunikowania pewnych myśli w określonym metrum poetyckim. Rodzaje formuł obejmują epitety, metafory, frazy spinające zdania oraz formy przerzutni bez znaków przestankowych. Zob. Davis, *Oral Biblical Criticism*, 12 n. 1 z odniesieniem do M. Parry, „Studies of the Epic Technique of Oral Verse-Making. Part 1: Homer and the Homeric Style”, *HSCP* 41 (1930) 73-147, zwł. 80. Na temat użycia „formuły” u Homera i w innych tradycjach zob. A.B. Lord, „Perspectives on Recent Work on the Oral Traditional Formula”, *Oral Tradition* 1 (1986) 467-503; M.E. Edwards, „Homer and Oral Tradition. The Formula, Part I”, *Oral Tradition* 1/2 (1986) 171-230.

43 Na temat ewolucji studiów nad tradycją ustną po latach 60. zob. Mournet, *Oral Tradition and Literary Dependency*, 67-75.

pozycji ustnej z jej nieustannymi fluktuacjami i brakiem niezmiennego tekstu. W swojej „oralno-formularnej teorii” definiował on ustną deklamację nie jako powtarzanie zapamiętanego tekstu, lecz jako proces twórczy zachodzący podczas wykonywania utworu („creation-in performance”)⁴⁴. W rezultacie publikacje Parry’ego i Lorda uruchomiły trwającą wciąż debatę na temat definicji i znaczników kompozycji oralnej i literackiej, umiejscawiając ją we współczesnym kontekście socjologicznym i antropologicznym⁴⁵. Parry i Lord na nowo uczynili z tradycji ustnej nie tylko wiarygodną formę przekazu, lecz także narzędzie kompozycji.

Jak łatwo się domyślić, odkrycia Parry’ego i Lorda zostały dość szybko zaimplementowane w dziedzinie badań biblijnych. Można wymienić choć kilka nazwisk biblistów: Charles H. Lohr⁴⁶ badał techniki ustnej kompozycji w Ewangelii Mateusza, zaś Ernest A. Abel⁴⁷, odrzucając historyczno-krytyczne podejście do kwestii przekazu ustnego, zaproponował nie mniej kontrowersyjny model przekazu plotki dla wyjaśnienia rozwoju Ewangelii. Sam Lord w jednym ze swoich artykułów pisał też na temat przedtekstualnego pochodzenia tradycji Jezusowej u synoptyków⁴⁸.

Jedno z najbardziej znaczących dzieł opisujących zjawisko oralności Nowego Testamentu zostało opublikowane w latach 80. XX w. przez Wenera H. Kelbera. W swojej książce *The Oral and the Written Gospel* (1983) badał on relacje zachodzące pomiędzy tradycją ustną i pisemną w Ewangelii Marka i w listach św. Pawła. Kelber proponuje nową hermeneutykę badania tekstów Nowego Testamentu, w której słowo – zamiast być suchym,

⁴⁴ Por. Mournet, *Oral Tradition and Literary Dependency*, 69.

⁴⁵ Elementy pierwotnej kultury przekazu ustnego, sposób myślenia, który ją charakteryzował, oraz jej formy kompozycyjne zostały dalej opisane w W.J. Ong, *The Presence of the Word. Some Prolegomena for Cultural and Religious History* (The Terry Lectures; New Haven: Yale University Press, 1967); W.J. Ong, *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word* (New accents; London – New York: Methuen 1982); E.A. Havelock, *The Literate Revolution in Greece and Its Cultural Consequences* (Princeton Series of Collected Essays; Princeton, NJ: Princeton University Press, 1982); E.A. Havelock, *The Muse Learns to Write. Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present* (New Haven: Yale University Press, 1986); W.V. Harris, *Ancient Literacy* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989).

⁴⁶ Zob. C.H. Lohr, „Oral Techniques in the Gospel of Matthew”, *Catholic Biblical Quarterly* 23/4 (1961) 403-435.

⁴⁷ Zob. E.E. Abel, „The Psychology of Memory and Rumor Transmission and Their Bearing on Theories of Oral Transmission in Early Christianity”, *JR* 51/4 (1971) 270-281.

⁴⁸ Zob. A.B. Lord, „The Gospels as Oral Tradition Literature”, *The Relationships Among the Gospels. An Interdisciplinary Dialogue* (red. W.O. Walker) (TUMSR; San Antonio, TX: Trinity University Press, 1978) 33-91. Culley, „Oral Tradition and Biblical Studies”, 55, wymienia cztery cechy charakterystyczne wyodrębnione przez Lorda, które łączą Ewangelie z literaturą przekazu ustnego: 1) teksty różnią się między sobą w stopniu, który wyklucza kopiowanie, 2) sekwencja epizodów wskazuje na chiastyczne uporządkowanie 3) da się zauważyć tendencję do przepracowań, 4) dublety wskazują na wielość form ustnych.

tekstualnym nośnikiem informacji – staje się narzędziem komunikacji i zaproszeniem do uczestniczenia w świecie tego, który je wypowiada (s. xvi). W pierwszym rozdziale, ważnym dla zrozumienia książki, autor wyklada swoją interpretację tradycji ustnej, która charakteryzuje się silną identyfikacją społeczną, adaptacyjnością do różnych kontekstów, nieustanną płynnością i pluralizmem. Pismo zabija wielokierunkowość przekazu ustnego, nadając mu jeden kierunek i linearny charakter (s. 14-34). Według Kelbera tradycja ustna oraz spisana różnią się zasadniczo i nie ma pomiędzy nimi płynnego przejścia. Ewangelia Marka w obecnej formie jest dziełem literackim, które wykazuje napięcie pomiędzy oralnością, widoczną w różnych formach i gatunkach, z których korzysta ewangelista, i tekstualnością, będącą końcowym produktem jego kompozycji (s. 44-80). Napięcie to Kelber interpretuje jako wysiłek autora próbującego „wyrzec się głosów jego ustnych poprzedników”, uczniów Jezusa, jego rodziny i wczesnochrześcijańskich proroków, których klęskę opisuje (s. 90-131). W efekcie Marek zastępuje chrystologię przekazu ustnego nową chrystologią, uciszając bliskiego, żyjącego Pana na rzecz wywyższonego Mesjasza (s. 184-220).

Podobna dynamika uwidacznia się, według Kelbera, u Pawła, którego listy wskazują na „fundamentalnie oralne podejście do języka”⁴⁹. Kelber podkreśla oralny charakter korespondencji Pawłowej, w której zachęca się słuchaczy do aktywnego uczestniczenia w wymianie informacji i do naśladowania piszącego (s. 147, 150-151). Obrazy, którymi posługuje się apostoł, odwołują się do słuchania i streszczają się w metaforze Dobrej Nowiny, wspartej wyrażeniem „Słowo Boże”, których siła objawia się w akcie wypowiadania. Wiara i słuchanie stanowią właściwą odpowiedź na ustną Ewangelię, podczas gdy kontrast i antytezy, ścierające się ze sobą wartości i stronnictwa objawiają formy o uderzająco podobnym wzorze, które pomagają w memoryzacji wiedzy (s. 147). Nawet Pawłowa teologia Prawa i Ducha opiera się, według Kelbera, na antynomii między literą a słowem mówionym, ukazując fundamentalnie oralny charakter refleksji apostoła (s. 151-168). Analizując krótko 1–2 List do Tesaloniczan oraz 1 List do Koryntian, autor dostrzega także dążenie apostoła do zdystansowania się od swojej wcześniejszej

49 Zob. Kelber, *The Oral and the Written Gospel*, 140-183. Kelber opiera się na Funku i jego idei apostołskiej *parousia*, twierdząc, że Pawłowe wzmianki o podróżach oraz gorące pragnienie, aby zanieść swoje słowo osobiście, mogą wskazywać, że listy „nie są nośnikami apostołskiej władzy w takim samym stopniu, w jakim jest nim Pawłowa obecność” (s. 141). Zob. także, R.W. Funk, „The Apostolic Parousia. Form and Significance”, *Christian History and Interpretation. Studies Presented to John Knox* (red. W.R. Farmer – C.F.D. Moule – R.R. Niebuhr) (Cambridge: Cambridge University Press, 1967) 249-268, zvl. 259 n. 1.

naznaczonej entuzjazmem „ustnej Ewangelii”, aby promować subtelnie, lecz zdecydowanie kulturę pismną (s. 168-177).

Dzieło Kelbera w nowatorski sposób ukazało oralność jako narzędzie przekazu domagające się własnej hermeneutyki. Równocześnie autor zbyt skrajnie rozgraniczył w nim pomiędzy oralnością i tekstualnością jako dwoma diametralnie różnymi i ostatecznie wykluczającymi się mediami. Jego prowokacyjne i inspirujące myśli okazały się tak ważne, że poświęcony im został cały numer *Semeia* z 1987 r. zatytułowany „Orality, Auality and Biblical Narrative”. Walter Ong⁵⁰ prześwieca tu wzajemne oddziaływanie na siebie medium mówionego i pisanego w Ewangelii Marka, zaś Thomas E. Boomershin⁵¹, wskazując na głośne czytanie tekstów w starożytności, kwestionuje kelberowską hermeneutykę dystansowania się od „oralnych poprzedników” ewangelisty. Rok wcześniej (1986) na fali rosnącego zainteresowania tradycją ustną John M. Foley powołał do istnienia czasopismo *Oral Tradition* (obecnie z otwartą formułą internetową). W zamyśle twórców ma ono funkcjonować jako interdyscyplinarne forum dyskusji nad tradycjami ustnymi z całego świata, włączając w to także tradycje biblijne. W 1994 r. kolejny numer *Semeia*, „Orality and Textuality in Early Christian Literature”, badał wpływ przekazu ustnego i tekstualności w Nowym Testamencie. W tymże numerze kilkunastu autorów omawia zjawisko oralności w literaturze rabinackiej, greckiej oraz nowotestamentowej⁵².

W latach 90. zauważyć można wciąż powstające artykuły i monografie na temat oralności i tekstualności w Nowym Testamencie⁵³. Spośród nazwisk wielu badaczy, którzy stymulowali dyskusję poświęconą tym kwestiom, wymienimy tylko Jamesa D.G. Dunna⁵⁴, Richarda A. Horsley’a i Jonathana

⁵⁰ Zob. W.J. Ong, „Text as Interpretation. Mark and After”, *Semeia* 39 (1987) 7-26.

⁵¹ Zob. T.E. Boomershin, „Peter’s Denial as Polemic or Confession. The Implications of Media Criticism for Biblical Hermeneutics”, *Semeia* 39 (1987) 47-68.

⁵² Zob. m.in. T.E. Boomershin, „Jesus of Nazareth and the Watershed of Ancient Orality and Literacy”, *Semeia* 65 (1994) 7-36; J. Dewey, „Textuality in an Oral Culture: A Survey of the Pauline Traditions”, *Semeia* 65 (1994) 37-66; R.F. Ward, „Pauline Voice and Presence as Strategic Communication”, *Semeia* 65 (1994) 95-108; V.K. Robbins, „Oral, Rhetorical, and Literary Cultures. A Response”, *Semeia* 65 (1994) 75-94; J.M. Foley, „Words in Tradition, Words in Text. A Response”, *Semeia* 65 (1994) 169-180; Kelber, „Modalities of Communication, Cognition, and Physiology of Perception”, 193-216.

⁵³ Zob. J.P. Achtemeier, „Omne Verbum Sonat. The New Testament and the Oral Environment of Late Western Antiquity”, *JBL* 109/1 (1990), 3-27; Ø. Andersen, „Oral Tradition”, *Jesus and the Oral Gospel Tradition* (red. H. Wansbrough) (JSNTSup 64; Sheffield: Sheffield Academic Press, 1991) 17-58; K.E. Bailey, „Informal Controlled Oral Tradition and Synoptic Gospels”, *Themelios* 20/2 (1991) 34-54; B.W. Henaut, *Oral Tradition and the Gospels. The Problem of Mark 4* (JSNTSup 82; Sheffield: Sheffield Academic Press, 1993);

⁵⁴ Zob. J.D.G. Dunn, „Jesus in Oral Memory. The Initial Stages of the Jesus Tradition”, *Society of Biblical Literature 2000 seminar papers* (Atlanta, GA: Scholars Press, 2000) 287-326;

A. Drapera⁵⁵ oraz Vernona K. Robbinsa⁵⁶. Robbins wyjaśnił związek między oralnością i tekstualnością za pomocą pojęcia „kultury retorycznej” starożytnego świata, kultury opierającej się na sztuce recytacji i interaktywnym użyciu języka mówionego i pisanego⁵⁷. W kulturze retorycznej „mówione” i „pisane” są ze sobą nierozdzielnie związane, stanowiąc jeden akt społecznej konstrukcji, akt, który realizuje się poprzez wypowiedź⁵⁸. W wielu innych publikacjach kwestia oralności znalazła swoje zastosowanie w badaniach nad Ewangeliami, źródłem Q oraz tradycją związaną z Jezusem historycznym⁵⁹.

Teksty Pawłowe, choć nie poświęca im się tak wiele uwagi, także znalazły się w obszarze zainteresowania badań nad kwestią oralności. Johannes A. Loubser⁶⁰ i Pieter J.J. Botha⁶¹ podkreślają zależność manuskryptów z I w. od konwencji

J.D.G. Dunn, *Jesus Remembered* (Christianity in the Making 1; Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2003) 173-254; J.D.G. Dunn, *The Oral Gospel Tradition* (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2013).

⁵⁵ Zob. R.A. Horsley – J.A. Draper, *Whoever Hears You Hears Me*. Prophets, Performance, and Tradition in Q (Harrisburg, PA: Trinity Press, 1999).

⁵⁶ Zob. Horsley – Draper, *Whoever Hears You Hears Me*; V.K. Robbins, „Progymnastic Rhetorical Composition and Pre-Gospel Traditions. A New Approach”, *The Synoptic Gospels. Source Criticism and the new Literary Criticism* (red. C. Focant) (BETL 110; Leuven: University Press; Peeters, 1993) 111-147; V.K. Robbins, „Writing as a Rhetorical Act in Plutarch and the Gospels”, *Persuasive artistry. Studies in New Testament Rhetoric in Honor of George A. Kennedy* (red. G.A. Kennedy – D.F. Watson) (JSNTSup 50; Sheffield: Sheffield Academic Press, 1991) 157-186.

⁵⁷ Zob. Robbins, „Progymnastic Rhetorical Composition and Pre-Gospel Traditions”, 116.

⁵⁸ Więcej na temat oralności i publicznej prezentacji (*performance*) zob. w W.T. Shiner, *Proclaiming the Gospel*. First-Century Performance of Mark (Harrisburg, PA: Trinity Press, 2003); D. Rhoads, „Performance Criticism. An Emerging Methodology in Second Testament Studies. Part 1”, *BTB* 36/3 (2006) 118-133; D. Rhoads, „Performance Criticism. An Emerging Methodology in Second Testament Studies. Part 2”, *BTB* 36/4 (2006) 164-184; D. Rhoads, „Biblical Performance Criticism. Performance as Research”, *Oral Tradition* 25/1 (2010) 157-198.

⁵⁹ Poza wymienionymi już publikacjami zob. B.B. Scott – M.E. Dean, „A Sound Map of the Sermon on the Mount”, *Treasures New and Old*. Recent Contributions to Matthean Studies (red. D.R. Bauer – M.A. Powell) (Symposium Series 1; Atlanta, GA: Scholars Press, 1996) 311-378; S. Byrskog, *Story as History – History as Story*. The Gospel Tradition in the Context of Ancient Oral History (WUNT 123; Tübingen: Mohr Siebeck, 2000); R.A. Horsley (red.), *Oral Performance, Popular Tradition, and Hidden Transcript in Q* (Society of Biblical Literature Semeia Studies 60; Atlanta: Society of Biblical Literature, 2006); R.A. Horsley, „Oral and Written Aspects of the Emergence of the Gospel of Mark as Scripture”, *Oral Tradition* 25/1 (2010) 93-114; K.R. Iverson, „Orality and the Gospels. A Survey of Recent Research”, *CurBR* 8/1 (2009) 71-106; H.E. Hearon, „The Interplay Between Written and Spoken Word in the Second Testament as Background to the Emergence of Written Gospels”, *Oral Tradition* 25/1 (2010) 57-74; J.A. Loubser, *Oral and Manuscript Culture in the Bible*. Studies on the Media Texture of the New Testament-Explorative Hermeneutics (Biblical performance criticism 7; Eugene, OR: Cascade Books, 2013).

⁶⁰ Zob. J.A. Loubser, „Orality and Pauline «Christology»: Some Hermeneutical Implications”, *Scriptura* 47 (1993) 25-51; J.A. Loubser, „Orality and Literacy in the Pauline Epistles”, *Neot* 29/1 (1995) 61-74, zwł. 61; Loubser, *Oral and Manuscript Culture in the Bible*, 87-120.

⁶¹ Zob. P.J.J. Botha, „The Verbal Art of the Pauline Letters: Rhetoric, Performance and Presence”, *Rhetoric and the New Testament*. Essays from the 1992 Heidelberg Conference (red.

mowy i ukazują jej głęboki wpływ na listy Pawła. Przejawia się on w nacisku kładzionym na skuteczność słowa, w kontekstualności wypowiedzi, jej agonistycznym tonie, użyciu kategorii honoru i wstydu oraz formuł ułatwiających memoryzację. John D. Harvey⁶² prześwieca cząstkowe oraz całościowe schematy kompozycji oralnej obecne w *Corpus Paulinum*. Z kolei Roy R. Jeal⁶³ odkrywa w tekstach Pawłowych melodykę oraz wizualizujące metafory, a także odwołanie do pamięci słuchaczy, tłumacząc, jak kształtują one etos wspólnoty. Wreszcie Casey Wayne Davis⁶⁴ analizuje List do Filipian za pomocą „biblijnej krytyki oralnej” (*oral biblical criticism*). Celem tej metody, łączącej różne techniki analizy dyskursu i analizy lingwistycznej, jest odczytanie kompozycji oralnej listu poprzez naświetlenie stylu retorycznego Pawła, budowy jednostek retorycznych oraz rozwoju myśli wewnątrz nich⁶⁵.

W środowisku polskim kwestie związane z tradycją ustną bywają poruszane w introdukcjach biblijnych, jednak podejście do nich przypomina podejście *Formgeschichte*. Oralność traktowana jest jako prymitywna wobec pisemnej forma kultury, która dość szybko została wyparta przez pismo. Jest ona trudna do odróżnienia od warstwy tekstualnej i postuluje się badanie jej metodami krytyki literackiej⁶⁶. Obszerny artykuł w formie recenzji poświęcił badaniom nad tradycją ustną u synoptyków Roman Bartnicki⁶⁷. Autor interesuje się przede wszystkim problemem wiarygodności historycznej tradycji ustnej i jej związkiem z Jezusem przedpaschalnym. Skupia się na reprezentantach szkoły skandynawskiej, do której należą Harald Riesenfeld oraz Birger Gerhardsson, badający paralele do nowotestamentowej tradycji ustnej w Starym Testamencie i literaturze rabinackiej. Bartnicki omawia

S.E. Porter – T.H. Olbricht) (JSNTSup 90; Sheffield: Sheffield Academic Press, 2001) 409-428; P.J.J. Botha, „Letter Writing and Oral Communication in Antiquity. Suggested Implications for the Interpretation of Paul’s Letter to the Galatians”, *Scriptura* 42 (1992) 17-34.

62 Zob. J.D. Harvey, *Listening to the Text*. Oral Patterning in Paul’s Letters (ETS Studies 1; Grand Rapids, MI: Baker Books, 1998).

63 Zob. R.R. Jeal, „Melody, Imagery and Memory in the Moral Persuasion of Paul”, *Rhetoric, Ethic, and Moral Persuasion in Biblical Discourse*. Essays from the 2002 Heidelberg Conference (red. T.H. Olbricht – A. Eriksson) (Emory Studies in Early Christianity; New York: T & T Clark, 2005) 160-178.

64 Zob. Davis, *Oral Biblical Criticism*.

65 Oprócz wymienionych wyżej publikacji zob. także T. Holtz, „Paul and the Oral Gospel Tradition”, *Jesus and the Oral Gospel Tradition* (red. H. Wansbrough) (JSNTSup 64; Sheffield: Sheffield Academic Press, 1991) 380-393; S. Tsang, „Are We «Misreading» Paul? Oral Phenomena and Their Implication for the Exegesis of Paul’s Letters”, *Oral Tradition* 24/1 (2009) 205-225.

66 Zob. np. H. Langhammer, „Ogólne wprowadzenie do współczesnej introdukcji do Starego Testamentu”, *Wstęp do Starego Testamentu* (red. L. Stachowiak) (Poznań: Pallotinum, 1990) 35-38.

67 Zob. Bartnicki, „Badania nad ustną tradycją synoptyczną”, 21-52.

także obszernie dzieło Reiner Riesnera⁶⁸, *Jesus als Lehrer*, i książkę Paula-Gerharda Müllera⁶⁹, *Der Traditionsprozess im Neuen Testament*, które odtwarzają palestyńskie środowisko przekazu tradycji Jezusowych oraz proces komunikacji, w wyniku którego się tworzyły. Nieco miejsca zostaje także poświęcone Wernerowi H. Kelberowi (*The Oral and the Written Gospel*) z jego nowym podejściem do tradycji ustnej oraz krytykowanym przeciwstawieniem jej tradycji pisemnej. Artykuł ks. Bartnickiego ma charakter syntetyczno-recenzyjny, opisuje pewien wycinek badań nad tradycją ustną z perspektywy jej wiarygodności historycznej, przede wszystkim w obszarze skandynawskim i niemieckojęzycznym, nie zagłębiając się w studia o innym profilu powstające od lat 90.

Nowe podejście do tradycji ustnej prezentuje natomiast założony w 2015 r. półrocznik *Quaestiones Oralitatis*, w którym pojawił się artykuł poświęcony oralnemu aspektowi Ewangelii św. Jana⁷⁰. Półrocznik redagowany jest przez Pracownię Badań nad Tradycją Oralną Uniwersytetu Wrocławskiego. Stanisław Torbus, który jest członkiem tej pracowni, w swojej książce *Listy św. Pawła z perspektywy retorycznej* poświęca sporo miejsca podejściu do zagadnienia przekazu ustnego oraz kwestii oralności korespondencji Pawłowej⁷¹. Na uwagę zasługuje przede wszystkim przedstawienie stanu badań nad wyżej wymienionymi zagadnieniami oraz wyważone wnioski autora na temat piśmienności i funkcji tekstów pisanych w starożytności (s. 113-123) oraz roli tekstu w przekazie doktryny (s. 123-137). Prace te są pierwszym zwiastunem nowego nurtu badań i świadectwem, że tradycja ustna wciąż pozostaje w Polsce dziewiczym terenem czekającym na swoje zaaplikowanie do lektury tekstów biblijnych⁷².

Podsumowując tę część naszych rozważań, możemy zadać pytanie: w jakim punkcie znajdujemy się dziś, trzymając w ręku spisany tekst Nowego Testamentu? Badania ostatnich lat nad jego charakterem można streścić w trzech punktach:

1) Ścisły związek tradycji ustnej z pisemną. Studia nad tradycją oralną przeszły już etap akcentujący rozdźwięk między dwoma czystymi typami

68 Zob. R. Riesner, *Jesus als Lehrer. Eine Untersuchung zum Ursprung der Evangelien-Überlieferung* (WUNT 7; Tübingen: Mohr Siebeck, 1984).

69 Zob. P.-G. Müller, *Der Traditionsprozess im Neuen Testament. Kommunikationsanalytische Studien zur Versprachlichung des Jesusphänomens* (Freiburg: Herder, 1982).

70 Zob. M.H. Dąbrowski, „Oralność w Ewangelii św. Jana – zarys problematyki oraz wybrane aspekty”, *Quaestiones Oralitatis* 1/1 (2015) 111-129. Artykuł bardziej niż na oralności Ewangelii Janowej skupia się na hipotetycznych rekonstrukcjach środowiska jej powstania.

71 Zob. Torbus, *Listy św. Pawła z perspektywy retorycznej*, 51-57, 137-162.

72 Prócz wspomnianych wyżej pozycji, zob. także P. Czapliński (red.), *Literatura ustna* (Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria, 2010); M. Wójcicka, *Pamięć zbiorowa a tekst ustny* (Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2014);

kultury ustnej i pisemnej. Charakteryzował on zarówno reprezentantów *Formgeschichte*, jak i pierwszych badaczy kultury oralnej twierdzących, że pismo prędzej czy później zabija tradycję ustną⁷³. Polaryzacją tą cechują się także wczesne dzieła Wernera H. Kelbera⁷⁴. Konfrontowanie ze sobą dwóch monolitycznych kultur, oralnej i pisemnej, jak pisze o tym Martin S. Jaffee⁷⁵, nie odpowiada danym historycznym, które mówią o przenikaniu się i wzajemnym oddziaływaniu tych dwóch mediów. Walter Ong opisywał świat I w. jako „kulturę manuskryptu” z wysokim stopniem utrzymującej się oralności⁷⁶, zaś Vernon K. Robbins nazywał ją „kulturą retoryczną”⁷⁷. W „kulturze retorycznej” oralność i tekstualność pozostają ze sobą w nieustannej interakcji, wpływając na siebie wzajemnie⁷⁸. Choć świat starożytny był światem literatury i literackości, przekaz ustny dla zdecydowanej większości pozostawał centralnym⁷⁹. Konwencje literackie były kształtowane przez konwencje ustne, a manuskrypty przypominały dyskurs mówiony, bez znaków przestankowych, sekcji i paragrafów⁸⁰.

2) *Dominujący charakter tradycji ustnej i pomocniczy pisemnej*. Dominujący charakter tradycji ustnej wynika z danych historycznych wskazujących na to, że tylko niewielki procent mieszkańców imperium był zaznajomiony z kulturą pisemną. Można spokojnie przyjąć że od 5% do 10% populacji śródziemnomorskiej I w. umiało czytać i pisać⁸¹. Umiejętności te ograniczały

⁷³ Por. E.J. Bakker, „How Oral is Oral Composition”, *Signs of Orality*. The Oral Tradition and Its Influence in the Greek and Roman World (red. E.A. Mackay) (Mnemosyne, Bibliotheca Classica Batava. Supplementum 188; Boston: Brill, 1999) 35.

⁷⁴ Zob. Kelber, *The Oral and the Written Gospel*, 14, 90-131. Zarówno Kelber, jak i jego poprzednicy Parry i Lord później zrównoważyli swoją pozycję, wskazując na współpracę pomiędzy dwoma tradycjami. Por. Kelber, „Modalities of Communication, Cognition, and Physiology of Perception”, 193-216. Więcej na temat poglądów Kelbera na temat interakcji pomiędzy tradycją ustną i pisemną zob. w W.H. Kelber, „The Authority of the Word in St. John's Gospel”, *Oral Tradition* 2/1 (1987) 108-131; W.H. Kelber, „Jesus and Tradition: Words in Time, Words in Space”, *Semeia* 65 (1994) 139-167; W.H. Kelber, „The Case of the Gospels: Memory's Desire and the Limits of Historical Criticism”, *Oral Tradition* 17/1 (2002) 55-86; W.H. Kelber, „The History of the Closure of the Biblical Text”, *Oral Tradition* 25/1 (2010) 115-140.

⁷⁵ Zob. M.S. Jaffee, „Figuring Early Rabbinic Literary Culture. Thoughts Occasioned by Boomershtine and J. Dewey”, *Semeia* 65 (1994) 72.

⁷⁶ Zob. Ong, *Orality and Literacy*, 157-160.

⁷⁷ Zob. Robbins, „Oral, Rhetorical, and Literary Cultures”, 80.

⁷⁸ Por. F.J. Long, *Ancient Rhetoric and Paul's Apology*. The Compositional Unity of 2 Corinthians (SNTSMS 131; Cambridge U.K. – New York: Cambridge University Press, 2004) 31-33; R. Rodríguez, „Reading and Hearing in Ancient Contexts”, *JSNT* 32/2 (2009) 151-178.

⁷⁹ Por. Boomershtine, „Jesus of Nazareth and the Watershed of Ancient Orality and Literacy”, 13; Davis, *Oral Biblical Criticism*, 23-28.

⁸⁰ Por. R. Thomas, *Literacy and Orality in Ancient Greece* (KTAH; Cambridge – New York: Cambridge University Press, 1992) 158-170.

⁸¹ Por. B.J. Malina – R.L. Rohrbaugh, *Social Science Commentary on the Synoptic Gospels* (Minneapolis: Fortress Press, 1992) 3, oceniają, że tylko 2-4 % starożytnych kultury śródziemnomorskiej

się raczej do klasy rządzącej, były związane w pewnym stopniu z wojskowością, handlem, medycyną i inżynierią. Większość, pomimo bogatego klasycznego dziedzictwa, potrafiła przeczytać zaledwie kilka liter na monetach i inskrypcje na pomnikach. Według Loubsera dominację kultury mówionej wspierają dodatkowo następujące czynniki⁸²:

- a) pomimo powstawania dokumentów spisanych mowa pozostała najbardziej charakterystycznym elementem grecko-rzymskiej cywilizacji,
- b) tekstów używano jako pomocy w procesie zapamiętywania,
- c) w procesie interpretacji i w tradycji szkolnej unikano dosłownego przytaczania wypowiedzi oraz nie kładziono nacisku na indywidualne prawa własności intelektualnej,
- d) w niektórych częściach imperium piśmienność niemal nie istniała.

3) *Nowy Testament: słowo mówione zamknięte w tekście*. Ścisły związek pomiędzy słowem mówionym i pisanym oraz dominujący charakter tego pierwszego przekładają się na nasze rozumienie literatury Nowego Testamentu, w której zgodnie z duchem epoki, przeważają elementy oralne. Według Onga ich wyznacznikiem w tekście są: niezależne frazy i pragmatyczna struktura wypowiedzi, kumulacyjny raczej niż analityczny charakter myśli, obfitość i powtarzalność wyrażen wskazująca główną myśl dyskursu, bliskość życia i świata słuchaczy, agonistyczny ton, empatyczny i zapraszający od uczestnictwa raczej niż obiektywny i zdystansowany charakter myśli, przewaga sytuacyjności nad abstrakcją⁸³.

Przykładem mogą być listy Pawła, które powstały w kulturze retorycznej i noszą znamiona żywego dyskursu, a równocześnie pozostają spisаныmi dokumentami. Ich ustny charakter wynika z praktycznego celu, jakiemu służyły jako środki wymiany informacji⁸⁴, przygotowujące kolekty⁸⁵ i apostołskie wizyty⁸⁶. Odczytywano je głośno wobec zebranej wspólnoty, spodziewając się także jej reakcji i odpowiedzi wobec autora lub jego oficjalnego wysłannika⁸⁷.

umiało czytać i pisać. Loubser, „Orality and Literacy in the Pauline Epistles”, 63, mówi o 3%, podczas gdy Harris, *Ancient Literacy* 61, 158, 173, 272, 328, twierdzi, że uogólniony procent piśmiennictwa w starożytnej Grecji, klasycznej Attyce, w Rzymie okresu środkowej republiki, w rzymskiej Italii oraz w zachodnich prowincjach raczej nie przekraczał 10%.

⁸² Zob. Loubser, „Orality and Literacy in the Pauline Epistles”, 62. Zob. także J.P. Small, *Wax Tablets of the Mind. Cognitive Studies of Memory and Literacy in Classical Antiquity* (London – New York: Routledge, 1997) 1-22, 31-36.

⁸³ Zob. Ong, *Orality and Literacy*, 36-57.

⁸⁴ Por. Rz 1,13; 1 Kor 1,11; 2 Kor 1,8, 2,4, 8,1-2; Flp 1,12-14; Kol 2,1-2.

⁸⁵ Por. 1 Kor 16,1-4; 2 Kor 8-9.

⁸⁶ Por. Rz 1,11, 15,22-33; 1 Kor 4,21, 16,1-7; 2 Kor 10,6, 10,11, 12,14, 12,20, 13,1, 13,10.

⁸⁷ Por. Davis, *Oral Biblical Criticism*, 61-62; M.L. Stirewalt, *Paul, the Letter Writer* (Grand Rapids, MI: Eerdmans 2003) 14-19.

Listy Pawła, podobnie jak inne pisma Nowego Testamentu, charakteryzowało zatem ukierunkowanie na respons słuchaczy, kontekstualność i zakorzenienie w sytuacji wspólnoty⁸⁸. Dodajemy do tego jeszcze agonistyczną dynamikę, antytezy, liczne pochwały⁸⁹ i przygany⁹⁰, które dominują w dyskursie Pawła i świadczą o jego o oralnym stylu.

Oralność nie przynależy jednak tylko do stylu, jest także techniką kompozycyjną. W starożytności retorzy tworzyli swoje mowy i korespondencję bez uciekania się do medium pisanego⁹¹. Dyktowano je, jak w przypadku Pawła, sekretarzom i tworzone je dla uszu słuchaczy. Powtórzenia, paralele, pleonazmy, akumulacje słownictwa i asonanse umożliwiały audytorium śledzenie i zapamiętywanie dyskursu⁹². Kompozycja pisemna z natury swej faworyzuje raczej linearny sposób opowiadania, indywidualny odbiór, obiektywność oraz analityczne, abstrakcyjne myślenie⁹³. Według starożytnych cechą wyróżniającą ją była *akribeia* (precyzja)⁹⁴. Gagarin, porównując *Drugą Tertralogię* Antyfona z *Pochwałą Heleny* Gorgiasza, wymienia jeszcze kilka wyróżników stylu pisemnego: brak formalnych markerów pozwalających odbiorcom śledzić przesłanie, brak paralelizmów i parataksy, użycie długich antytez, skomplikowany szyk (*hyperbaton*, długie zdania), brak efektów werbalnych, silna inklinacja do oryginalności, generalizacji i analizy⁹⁵.

Rzecz jasna elementy kompozycji literackiej są także obecne w listach św. Pawła i innych tekstach w Nowego Testamentu, choćby w postaci rozbudowanych cytatów z Pisma (np. Rz 3)⁹⁶ czy użycia różnych rabinackich metod

⁸⁸ Por. 1 Kor 1,11, 3,3-4, 5,1, 6,1, 11,18, 15,12; 2 Kor 10,3-6, 11,1-4, 11,20, 13,3; Gal 3,1-2; Kol 2,8, 2,16; 1 Tes 4,13.

⁸⁹ Por. Rz 1,8; 1 Kor 4,8; Flp 4,1, 4,14-16; 1 Tes 1,2-9.

⁹⁰ Por. 1 Kor 5,3-5, 6,5-7, 11,17; 2 Kor 11,13-15; Ga 3,1-5, 5,12.

⁹¹ Na temat ustnej kompozycji listów zob. Pliniusz Młodszy, *Ep.* 9.36. Na temat praktyki retorów komponujących swe mowy bez uciekania się do sztuki pisanego zob. Kwintylijan, *Inst.* 10.6.1-2.

⁹² Por. Davis, *Oral Biblical Criticism*, 16-19.

⁹³ Por. Ong, *Orality and Literacy*, 36-46, 49-57.

⁹⁴ Por. Arystoteles, *Rhet.* 3.12.2; Alkidamas, *On Those Who Write Written Speeches, or on the Sophists*, 13: „Those who write speeches for the courts avoid precision (*akribeia*) and imitate instead the style of extemporaneous speakers; and their writing appear finest when they produce speeches that are least like written texts”. Cyt. za: M. Gagarin, „The Orality of Greek Oratory”, *Signs of Orality. The Oral Tradition and Its Influence in the Greek and Roman World* (red. E.A. Mackay) (Mnemosyne, Bibliotheca Classica Batava. Supplementum 188; Boston: Brill, 1999)166.

⁹⁵ Zob. Gagarin, „The Orality of Greek Oratory”, 168-173. Na temat stylu pisanego, który nie znosi asyndetonu i powtórzeń, zob. Arystoteles, *Rhet.* 3.12.2-3.

⁹⁶ Cytaty z Pisma potwierdzają zarówno literackość, jak i oralność pism Pawła. Czasem apostoł modyfikuje je w sposób wolny, w innych wypadkach cytuje wiernie, głównie za LXX. Mógł czynić to z pamięci, choć nie można także wykluczyć manuskryptów (Por. 2 Tm 4,13). Por. C.D. Stanley, „Paul and Homer. Graeco-Roman Citation Practice in the First Century CE”, *NovT* 30/1 (1990) 48-78; Loubser, „Orality and Literacy in the Pauline Epistles”, 64.

łączenia tekstów, jak *gezerah shawah* (np. 1 Kor 15,54-55; Rz 4,3, 4,7-8, 9,25-28)⁹⁷. Do literackich narzędzi kompozycji zaliczyć można też strukturę epistolarną pism Pawła (otwarcie, *adscriptio*, *praescriptio*, korpus i zamknięcie listu, *postscriptio*) czy np. wstęp Ewangelii Łukaszczej (1,1-4). Jak wskazują opracowania dotyczące kompozycji tekstów w starożytności, techniki dyktowania oraz materiały, którymi dysponowali sekretarze, umożliwiały im później dokonywanie rewizji i poprawek, w wyniku których powstawała ostateczna wersja⁹⁸. Zabiegi te, niemożliwe do zastosowania w kompozycji ustnej, wzmacniają warstwę tekstualną. W tekstach biblijnych wzajemny stosunek elementów literackich i oralnych jest różny w zależności od czasu, okoliczności i samego autora dzieła. Używając jednak terminologii zasugerowanej przez Bakker, oralność jak „koncept kompozycyjny” i stylistyczny nadal wydaje się pozostawać podstawowa dla tekstów Nowego Testamentu⁹⁹.

Podsumowując, przy obecnym stanie wiedzy tekstu biblijnego nie da się już czytać tylko i wyłącznie jako artefaktu kultury pisemnej. Loubser ma dużo racji, stwierdzając, że pole jest już gotowe dla trzeciej generacji badań nad tradycją ustną¹⁰⁰. W sposób owocny mogą one zostać podjęte za pomocą metody retorycznej, która jest zarówno owocem kultury oralnej, jak i tekstualnej. Metoda ta, analizując tekst jako mowę, dyskurs z jego dynamiką argumentacyjną, jest wierniejsza charakterowi tekstów biblijnych oraz ich środowisku powstania niż metoda historyczno-krytyczna czy wyrafinowane analizy hipertekstualne. Czy jednak rzeczywiście retorykę można nazwać metodą autonomiczną? Jakie operacje zakłada? Czy abstrahuje od historyczności i czy rzeczywiście stoi na antypodach metody historyczno-krytycznej? Na te pytania postaramy się odpowiedzieć w kolejnym punkcie.

2.2. Retoryka grecko-rzymska

Retoryka grecko-rzymska, do której będziemy się odnosić w dalszym ciągu, to retoryka reprezentowana przez Arystotelesa (*Ars rhetorica* IV BC), Cyserona (*De inventione*, *De oratore*, *Rhetorica ad Herrenium* I BC) i Kwintyliana (*Institutio oratoria* I AD)¹⁰¹. U tych trzech autorów znajdujemy najbardziej

⁹⁷ Na temat techniki *gezerah shawah* zob. P. Basta, *Gezerah Shawah*. Storia, forme e metodi dell'analogia biblica (Subsidia Biblica 26; Roma: Editrice Pontificio Istituto Biblico, 2006).

⁹⁸ Por. E.R. Richards, *Paul and First-Century Letter Writing*. Secretaries, Composition, and Collection (Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 2004) 28-31, 47-80.

⁹⁹ Zob. Bakker, „How Oral is Oral Composition”, 31.

¹⁰⁰ Zob. Loubser, „Orality and Literacy in the Pauline Epistles”, 61.

¹⁰¹ Streszczanie dzieł retorycznych oraz poglądów Arystotelesa, Cyserona i Kwintyliana można znaleźć w G.A. Kennedy, *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient*

dogłębne i całościowe przepracowanie zasad dyskursu retorycznego. Kwintyliusz żyje w I w. i cytuje dwóch pozostałych autorów, wskazując przez to, że funkcjonowali oni także jako punkt odniesienia dla innych. Współczesne kompendium wiedzy na temat retoryki antycznej, poza dziełami starożytnych, znaleźć można jeszcze u dwóch uczonych: Heinricha Lausberga¹⁰² oraz Josefa Martina¹⁰³. Cztery kroki analizy retorycznej, które teraz przedstawimy, to praktyczne zaaplikowanie zasad antycznej retoryki do tekstów Nowego Testamentu wypracowane przez Georga A. Kennedy'ego¹⁰⁴ i zmodyfikowane przez autora między innymi pod wpływem nowego podejścia do tradycji ustnej oraz publikacji Jeana-Noëla Aletiego¹⁰⁵.

Krok 1: delimitacja jednostki retorycznej. Operacja ta nie różni się znacząco od klasycznej analizy literackiej. Granice jednostki retorycznej wyznacza słownictwo, składnia i elementy stylistyczne¹⁰⁶. Może się na nią składać nawet kilka rozdziałów stanowiących tematycznie i leksykalnie całość argumentacyjną (por. 2 Kor 10–13)¹⁰⁷. Nie interesuje nas przy tym archeologia tekstu, ale jego obecna forma i zawarte w niej strategie komunikacyjne.

Krok 2: Wyróżnienie modeli przekazu ustnego, epistolarnych i dyskursywnych¹⁰⁸. Na przygotowanie starożytnej mowy retorycznej składa się pięć elementów¹⁰⁹:

- to *Modern Times* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1999) 101-118. Zob. także R.D. Anderson, *Ancient Rhetorical Theory and Paul* (CBET 18; Leuven: Peeters, 1999) 35-107.
- ¹⁰² Zob. H. Lausberg – D.E. Orton – R.D. Anderson, *Handbook of Literary Rhetoric. A Foundation for Literary Study* (Leiden – Boston: Brill, 1998).
- ¹⁰³ Zob. J. Martin, *Antike Rhetorik*. Technik und Methode (Handbuch der Altertumswissenschaft; München: C.H. Beck, 1974)
- ¹⁰⁴ Zob. Kennedy, *New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism*, 33-38. W zaproponowanym przez autora schemacie pojawiają się następujące etapy: 1) Delimitacja jednostki retorycznej, 2) Określenie sytuacji retorycznej, *stasis* i gatunku retorycznego, 3) odczytanie *dispositio* retorycznej, 4) analiza argumentacji i stylu, 5) ocena efektywności mowy.
- ¹⁰⁵ Zob. zwłaszcza J.N. Aletti, „La dispositio rhétorique dans les épîtres pauliniennes. Propositions de méthode”, *NTS* 38/3 (1992) 385-401; J.N. Aletti, *La Lettera ai Romani e la giustizia di Dio* (Roma: Borla 1997) 14-17; J.N. Aletti, „La rhétorique paulinienne. Construction et communication d'une pensée”, *Paul, une théologie en construction* (red. J.N. Aletti – A. Dettwiler – J.-D. Kaestli – D. Marguerat) (Le Monde de la Bible 51; Genève: Labor et Fides, 2004) 47-66.
- ¹⁰⁶ Przykład wyznaczenia większych i mniejszych jednostek retorycznych na podstawie analiz form leksykalnych i pól semantycznych zob. w M. Kowalski, „Sługa słowa i chluba Koryntu. Analiza literacko-retoryczna argumentacji Pawła w 2 Kor 1-7”, *Biblical Annals* 3/2 (2013) 309-338.
- ¹⁰⁷ Por. Kennedy, *New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism*, 33-34.
- ¹⁰⁸ Trzy modele i ich obecność w 1 Kor 1-7 bada Kowalski, „Sługa słowa i chluba Koryntu”, 312-324.
- ¹⁰⁹ Por. Ciceron, *De or.* 1.142; Ciceron, *Part. or.* 2.5-7.26; Ciceron, *Inv.* 1.9; Ciceron, *Rhet. Her.* 1.2.3; Kwintyliusz, *Inst.* 1.1 Pref. 22; 3.3.1; Klauck – Bailey, *Ancient Letters and the New Testament*, 215-216; G.A. Kennedy, *A New History of Classical Rhetoric* (Princeton, NJ:

1. *Heuresis, inventio* (planowanie mowy i argumentów, których użyje retor);
2. *Taxis, dispositio* (ułożenie elementów w efektywną całość);
3. *Lexis, elocutio* (styl, dobór słów, figur myślowych i figur mowy);
4. *Mneme, memoria* (opanowanie pamięciowe, przygotowanie się do wygłoszenia mowy);
5. *Hypokrisis, actio, pronuntiatio* (kontrola głosu, gesty i wygłoszenie mowy).

W analizie retorycznej badać można każdy z wyżej wymienionych etapów powstawania dzieła. Zazwyczaj jednak w drugim kroku badamy *taxis*, czyli wewnętrzną organizację mowy retorycznej. Pamiętając o tym, że oralność to nie tylko narzędzie stylistyczne, lecz w równym stopniu kompozycyjne, wychodzimy od analizy modeli przekazu ustnego, do których należą chiazmy, powtórzenia i organizacja koncentryczna. Mogą się one układać w całościową kompozycję akcentującą główne treści i odkrywającą bieg myśli mówcy. Elementy przekazu ustnego są obecne nie tylko na poziomie całościowym mowy, lecz kształtują ją także na poziomie mikrostruktur, mniejszych i większych jednostek retorycznych¹¹⁰.

Dalej w przypadku listów Pawła oraz innych utworów o tym charakterze badamy także składniki struktury epistolarnej, czyli otwarcie, korpus i zakończenie listu¹¹¹. Listy, w starożytności odczytywane na głos, pod wieloma względami przypominają mowy: posiadają jasny komunikacyjny cel, klasyfikuje się je według kategorii retorycznych (struktura i gatunki) i często używa się w nich retorycznych figur¹¹². Wreszcie jako trzeci badany jest model dyskursywny, który stanowi odpowiednik grecko-rzymskiej

Princeton University Press, 1994) 4-6; Kennedy, *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, 102.

110 Modele te na poziomie mikro- i makrostruktur w przypadku Pawła bada Harvey, *Listening to the Text*.

111 Na temat modelu epistolarnego w starożytności i jego zastosowania u Pawła zob. m.in. W.G. Doty, *Letters in Primitive Christianity* (GBS ; Philadelphia: Fortress Press, 1973); S.K. Stowers, *Letter Writing in Greco-Roman Antiquity* (LEC 5; Philadelphia: Westminster Press, 1986) zwł. 51-57; J.L. White, *Light From Ancient Letters* (Foundations and facets; Philadelphia: Fortress Press, 1986); A.J. Malherbe, *Ancient Epistolary Theorists* (Sources for Biblical Study 19; Atlanta, GA: Scholars Press, 1988) zwł. 30-81; D.E. Aune, *The New Testament in Its Literary Environment* (LEC 8; Philadelphia: Westminster Press, 1987) 158-225; Stirewalt, *Paul, the Letter Writer*; Richards, *Paul and First-Century Letter Writing*, zwł. 122-140; Klauck – Bailey, *Ancient Letters and the New Testament*, zwł. 17-25, 183-227, 309-311; S.E. Porter – S.A. Adams, *Paul and the Ancient Letter Form* (Pauline Studies 6; Leiden – Boston: Brill, 2010).

112 Na temat dyskusji dotyczącej zastosowania *dispositio* retorycznej do analizy listów Pawła, zob. w Torbus, *Listy św. Pawła z perspektywy retorycznej*, 21-42; Kowalski, *Transforming Boasting of Self into Boasting in the Lord*, 10-12.

*dispositio*¹¹³. Według Arystotelesa *dispositio* powinna zawsze zawierać przynajmniej dwie części: tezę (*prothesis, propositio*) oraz część argumentacyjną (*pistis, argumentatio, probatio, confirmatio*). Może im towarzyszyć narracja (*diegesis, narratio*) oraz *digressio* (*parekbasis, egressio*), a wstęp (*prooimion, exordium*) i zakończenie (*epilogos, peroratio*) będą stanowić ich ramę¹¹⁴. Uważne przebadanie markerów oralnych, epistolarnych oraz dyskursywnych powinno doprowadzić nas do odkrycia modelu dominującego w danej sekcji oraz do odczytania jej spójnego przesłania¹¹⁵. *Dispositio* retoryczną można aplikować także do mniejszych części tekstu, nie tylko do całego listu Pawła lub całościowej kompozycji ewangelicznej¹¹⁶. Dotychczas prowadzone badania wykazały, że Paweł prowadzi swą myśl, postępując mniejszymi jednostkami argumentacyjnymi zorganizowanymi wokół *propositio* i wspieranymi przez liczne *sub-propositiones* (por. Rz 1–4, 5–8, 9–11; 1 Kor 1–4, 15; 2 Kor 1–7, 8–9, 10–13)¹¹⁷. Jest to zrozumiałe, biorąc pod uwagę, że Paweł dyktuje swoje listy sekretarzowi i że mniejsze jednostki są łatwiejsze do zrozumienia i zapamiętania.

Pozostając przy listach Pawła jako przykładzie, odczytanie struktury retorycznej jest konieczne dla właściwego zrozumienia ich przesłania, którego nie da się pojąć tylko na podstawie tematycznych powiązań oraz powtórzeń słownikowych¹¹⁸. Właściwe określenie *exordium, argumentatio, peroratio* i nade wszystko *propositio* decyduje o sukcesie bądź klęsce lektury retorycznej¹¹⁹. W zależności od rodzaju mowy jej poszczególne części przyjmują

113 Przez *dispositio* rozumieć należy podział mowy na różne części jak u Arystotelesa (*Rhet.* 3.13) i Cyserona (*De or.* 2.76.307–81.332). Lausberg definiuje *dispositio* jako uporządkowanie idei, które znajdujemy w *inventio* w odniesieniu do użyteczności dla własnej argumentacji. Por. Lausberg – Orton – Anderson, *Handbook of Literary Rhetoric*, §§ 443–452. Więcej na temat różnych koncepcji *dispositio* w retoryce antycznej zob. w W. Wuellner, „Arrangement”, *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period (330 B. C.-A. D. 400)* (red. S.E. Porter) (Leiden: Brill, 1997) 51–87, zwł. 61, 70; Klauck – Bailey, *Ancient Letters and the New Testament*, 217; D.M. Timmerman – E. Schiappa, *Classical Greek Rhetorical Theory and the Disciplining of Discourse* (New York: Cambridge University Press, 2010) 137–170.

114 Na temat terminów, którymi opisuje się strukturę antycznej mowy retorycznej (*dispositio*), zob. Arystoteles, *Rhet.* 3.13; Cyseron, *Part. or.* 8.27–17.59; Cyseron, *Rhet. Her.* 1.3.4; Kwintylijan, *Inst.* 3.9.1.

115 Por. Aletti, „La dispositio rhétorique dans les épîtres pauliniennes”, 389–390; tenże, *La Lettera ai Romani e la giustizia di Dio*, 16–17.

116 Por. Bartnicki, *Ewangelie synoptyczne*, 321–323.

117 Por. Aletti, „La dispositio rhétorique dans les épîtres pauliniennes”, 398–400.

118 Por. Aletti, *La Lettera ai Romani e la giustizia di Dio*, 14–15. Torbus, *Listy św. Pawła z perspektywy retorycznej*, 42, proponuje ograniczenie zastosowania retoryki tylko do analizy *elocutio* listów Pawłowych, co daje ograniczone możliwości zrozumienia ich przesłania.

119 Na temat wagi właściwej identyfikacji Pawłowej *propositio* zob. J.N. Aletti, „La présence d’un modèle rhétorique en Romains. Son rôle et son importance”, *Bib* 71/1 (1990) 8–12; Aletti, *La Lettera ai Romani e la giustizia di Dio*, 29–32.

różny charakter i formę, co najlepiej ilustruje Arystoteles w trzeciej księdze swojej *Ars rhetorica*. Posługując się z konieczności pewnym uogólnieniem i odwołując do wspomnianych wyżej grecko-rzymskich dzieł retorycznych, poszczególne części dyskursu retorycznego wraz z ich cechami oraz rolą, jaką odgrywają w strukturze całościowej, można ująć w następującym schemacie:

Exordium – wprowadza temat mowy i przygotowuje do niej słuchaczy, ma zyskać ich życzliwe przyjęcie oraz przyciągnąć ich uwagę (*benevolus, attentus, docilis*)¹²⁰. W tej części mowy, aby pobudzić audytorium do empatycznego słuchania, retor może uciekać się do argumentów uczuciowych (*pathos*) oraz odnosić się do charakteru swojego i innych (*ethosu*)¹²¹. *Exordium* może mieć formę bezpośrednią lub też, jeśli należy dotrzeć do zamkniętych bądź niechętnych słuchaczy, może przybrać kształt *insinuat*io¹²². Według starożytnych mówca ma w *exordium* do dyspozycji cztery klasyczne miejsca (*loci*), w których może szukać przychylności odbiorców¹²³:

a) własny charakter: pokora, służba i zasługi, nieszczęścia i próby, których doświadczył;

b) charakter przeciwników, jeśli są znienawidzeni, źli, niepopularni;

c) charakter sędziów, zwracając uwagę na ich odwagę, mądrość i miłośierdzie;

d) specyfika samej sprawy, jeśli jest chwalebna, lub pomniejszenie sprawy przeciwników.

Narratio – część ta powinna zaprezentować fakty dotyczące sprawy: to, co się wydarzyło, co prawdopodobnie miało miejsce, lub kwestie dotyczące natury sporu czy debaty¹²⁴. Według Cyserona może także zawierać dygresję *extra causam*, wychodzącą poza same ramy sprawy, a służącą zaatakowaniu kogoś po stronie przeciwnej czy rozbawieniu słuchaczy¹²⁵. Narracja powinna zawierać trzy cechy, które w retoryce nazywa się także „cnotami”: powinna być krótka,

¹²⁰ Na temat funkcji i charakteru *exordium* w starożytności zob. Arystoteles, *Rhet.* 3.14-15; Cyseron, *Inv.* 1.15.20-18.26; Kwintyliusz, *Inst.* 4.1; Lausberg – Orton – Anderson, *Handbook of Literary Rhetoric*, §§ 263-288; Kennedy, *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, 103-104.

¹²¹ Na temat użycia *etosu* and *patosu* w *exordium* zob. Arystoteles, *Rhet.* 3.14.7; Cyseron, *Rhet. Her.* 1.5.8

¹²² Na temat *insinuat*io zob. Cyseron, *Inv.* 1.15.20: „Insinuatio est oratio quadam dissimulatione et circumitione obscure subiens auditoris animum”. Zo. także Kwintyliusz, *Inst.* 4.1.42.

¹²³ Por. Arystoteles, *Rhet.* 3.14; Kwintyliusz, *Inst.* 4.1.6-32; Kennedy, *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, 104.

¹²⁴ Na temat *narratio* w starożytnej retoryce zob. Arystoteles, *Rhet.* 3.13.3-5; 16.1-11; Cyseron, *Rhet. Her.* 1.8.12-9.16; Cyseron, *Inv.* 1.19.27-22.31; Kwintyliusz, *Inst.* 4.2; Lausberg – Orton – Anderson, *Handbook of Literary Rhetoric*, § 289.

¹²⁵ Podobnie Kwintyliusz (*Inst.* 4.3), który umieszcza *digressio* po *narratio*. Zapewnia ono słuchaczom moment oderwania myśli od sprawy, służy zyskaniu przychylności adresatów przez retora i przygotowuje temat mowy.

jasna i prawdopodobna¹²⁶. *Narratio* to często coś więcej niż tylko stwierdzenie suchych faktów. Może ona przyjmować charakter polemiczny, wprowadzając i wspierając tezę mowy¹²⁷. Arystoteles zwraca uwagę na fakt, że *narratio* może także odwoływać się do charakterów mówcy, przeciwników i słuchaczy, powinna mieć moralny charakter i mogą się w niej znaleźć elementy *pathosu*¹²⁸.

Propositio i partitio. *Propositio* to zwięzłe przedstawienie głównego tematu mowy lub tezy, którą będzie udowadniał mówca¹²⁹. Może mieć ona charakter pojedynczej frazy, może być też podwójna lub wielokrotnie złożona¹³⁰. Retor na początku może także wyliczyć punkty, w których zgadza się ze swoimi oponentami, i te, które pozostają sporne, bądź po prostu podać kwestie, które będzie się starał dowieść. W takim przypadku mamy do czynienia z *partitio*¹³¹. Zaletą tak *propositio*, jak *partitio* jest ich zwięzły charakter i jasne przesłanie¹³². Treści, które w nich znajdujemy, w sposób oczywisty będą pojawiać się i odbijać w następującej potem argumentacji. Pawłowe *propositiones* często składają się z dwóch fraz, z których pierwsza to teza, zaś druga to zdanie wzmacniające bądź uzasadniające¹³³. Główna teza (*propositio*) w trakcie argumentacji zyskuje także wsparcie w postaci tez towarzyszących tzw. *sub-propositiones*¹³⁴. Łączą one argumentację w spójną całość, prowadząc ją na poszczególnych etapach.

Argumentatio – to część, w której mówca stara się dowieść postawionej przez siebie tezy. Wyróżnia ją polemiczny charakter (jeśli mamy do czynienia z mową sądową), systematyczne eksponowanie korzyści wynikających z pozycji prezentowanej przez retora (mowa doradcza) bądź pochwała lub

¹²⁶ To charakterystyka *narratio* wypracowana przez szkołę Izokratesa, z którą nie zgadza się Arystoteles, twierdząc, że długość tej części mowy zależy od natury sprawy. Zob. Ciceron, *Inv.* 1.20.28; Kwintylian, *Inst.* 4.2.31. Por. także Kennedy, *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, 104.

¹²⁷ Por. Kwintylian, *Inst.* 4.2.21, 54.

¹²⁸ Por. Arystoteles, *Rhet.* 3.16. Zob. także Kwintylian, *Inst.* 4.2.111-115.

¹²⁹ Na temat *propositio* w mowie antycznej, zob. Arystoteles, *Rhet.* 1.3.7; Kwintylian, *Inst.* 4.4.1-9; Lausberg – Orton – Anderson, *Handbook of Literary Rhetoric*, § 346. Na temat zwięzłego charakteru *propositio* zob. Arystoteles, *Rhet.* 3.13; Kwintylian, *Inst.* 3.9.5; 4.2.7, 30.

¹³⁰ Por. Kwintylian, *Inst.* 4.4.5.

¹³¹ Na temat *partitio* zob. Kwintylian, *Inst.* 4.4.7; 4.5; Ciceron, *Rhet. Her.* 1.10.17; Ciceron, *Inv.* 1.22.31-23.34; Ciceron, *Inv.*, 1.22.31-23.33; Kennedy, *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, 104. *Partitio* w listach Pawła znajdujemy m.in. w 1 Tes 1,8-10; 1 Kor 10,7-8; Flp 1,27-28.

¹³² Por. Kwintylian, *Inst.* 4.5.26.

¹³³ Na temat techniki Pawłowej argumentacji i charakteru *propositiones* zob. Aletti, „La dispositio rhétorique dans les épîtres pauliniennes”, 385-401; Aletti, „La rhétorique paulinienne”, 47-66.

¹³⁴ Dobrą ilustracją jest *sub-propositio* w 2 Kor 11,5-6, wspomagająca *propositio* w 2 Kor 10,7-8. Zob. także Rz 1,16-17; 3,21-22; 5,20-21; 8,1-2; Kol 1,21-23 (z *partitio*). Por. Aletti, „La dispositio rhétorique dans les épîtres pauliniennes”, 397-398. Na temat różnych *propositiones* wspomagających główną tezę zob. Kwintylian, *Inst.* 4.4.1.

nagana stanowiąca treść mowy epideiktycznej¹³⁵. Na *argumentatio* składają się mniejsze części dowodowe (*pisteis, probationes*). Może ono przyjmować formę *confirmatio*, kiedy mówca dowodzi słuszności swoich twierdzeń, lub *refutatio*, kiedy obala twierdzenia strony przeciwnej¹³⁶.

W *confirmatio*, według Cyserona, mówca może posłużyć się argumentami odnoszącymi się do osób lub do działań. W przypadku osób – retor może powoływać się na imię, charakter, styl życia, bogactwa, uczucia, zainteresowania, czyny, wypadki i mowy jednostki. Jeśli chodzi o działania, argumenty mogą odnosić się bezpośrednio do nich, do okoliczności im towarzyszących bądź do ich konsekwencji.

Wszystkie wyżej wymienione argumenty mają swoje tematy (*toposy*) i są albo prawdopodobne, albo konieczne, a zatem z natury swej nie do obalenia¹³⁷. Argumenty konieczne przyjmują formę dylematu (dwóch możliwych stwierdzeń, A albo B), wyliczenia lub zwykłej konkluzji. Argumenty prawdopodobne to wiarygodne opinie, oficjalne sądy lub porównania. Argumentacja może przyjmować formę indukcyjną (*inductio*) lub dedukcyjną (*ratioinatio*)¹³⁸.

Refutatio to kolejna część argumentacji mająca za zadanie odparcie argumentów przeciwnika. Retor może je atakować z czterech poziomów: przyjęte założenia są niepoprawne; konkluzja nie wynika z argumentacji; argumentacja jest pozbawiona wartości; wysuwa się silniejsze od oponenta argumenty¹³⁹. Argumentacja strony przeciwnej jest defektywna, jeśli jest z gruntu fałszywa, zbyt ogólna, utarta, banalna, odległa czasowo, źle zdefiniowana, kontrowersyjna, przewidywalna, odwracalna, zawstydzająca, obraźliwa, sprzeczna, niespójna lub przeciwna celom mówcy¹⁴⁰.

Digressio (egressio). Według Cyserona pod koniec części argumentacyjnej retor może umieścić *digressio*¹⁴¹. Może ono obejmować pochwałę lub naganę jakiejś jednostki, porównanie z innymi sprawami, może także podkreślać lub rozwijać (*amplificatio*) temat mowy. *Digressio* w mowie retorycznej to zatem tylko pozorne odejście od tematu głównego. W istocie retor traktuje go z szerszej perspektywy, włączając nowy wątek, który jednak służy

¹³⁵ Por. Arystoteles, *Rhet.* 3.17.

¹³⁶ Por. Cyseron, *Inv.* 1.14.19; Kennedy, *A New History of Classical Rhetoric*, 100, 120, 204-205.

¹³⁷ Toposy związane tak z *confirmatio*, jak z *refutatio* dyskutuje obszernie Cyseron w księdze drugiej *De inventione*.

¹³⁸ Por. Cyseron, *Inv.* 1.24.34-41.77; Na temat *refutatio* zob. także Cyseron, *Rhet. Her.* 1.10.18; Kwintyliusz, *Inst.* 5.13; Kennedy, *A New History of Classical Rhetoric*, 204.

¹³⁹ Por. Kennedy, *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, 104-105.

¹⁴⁰ Por. Cyseron, *Inv.* 1.42.78-79; Kennedy, *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, 105.

¹⁴¹ Por. Cyseron, *Inv.* 1.19.27.

rozwojowi jego myśli¹⁴². Do *digressio*, według reguł starożytnych, można zaliczyć *passus* z *Obrony Sokratesa*, w którym ten, odchodząc od apologii, rozpoczyna obszerną pochwałę uprawianej przez siebie filozofii¹⁴³. Do tej kategorii można także zakwalifikować prezentację apostołatu Pawła pośrodku argumentu o *eidolothya* (1 Kor 9) czy Pawłowy hymn o miłości pośrodku wyliczenia charyzmatów w Kościele (1 Kor 13).

Peroratio, czyli zamknięcie mowy, pełni dwie zasadnicze funkcje¹⁴⁴. Po pierwsze, służy streszczeniu i przypomnieniu tematu głównego dyskusowanego przez retora. Może on tu wyliczyć najważniejsze punkty swojej argumentacji (*enumeratio*). Po drugie, podobnie jak w *exordium*, mówca powinien się tu znów odwołać do argumentów z *ethosu* oraz *pathosu*, pobudzając słuchaczy do tego, aby zapłonęli oburzeniem wobec jego przeciwników (*indignatio*) bądź zdobywając ich serca oraz sympatię wobec siebie (*conquestio*). Podobnie jak w *exordium*, sympatię tę zdobyć można przez odniesienie do samej sprawy lub do osób, o których retor mówi. Widzimy zatem, że zamknięcie mowy pod wieloma względami przypomina jej początek. Znajdujemy w niej tematyczne *inclusio* oraz znaczną dawkę *pathosu*. *Peroratio* ma sprawić, aby przedstawiany przez mówcę punkt widzenia dobrze utrwalił się w sercach słuchaczy. Arystoteles radzi, aby *peroratio* odróżniało się od *oratio* stylem pozbawionym łączników, ostatecznym porównaniem z argumentami przeciwnika i stwierdzeniem, że mówca osiągnął zakładany sobie cel¹⁴⁵.

Odczytywanie *dispositio* retorycznej w tekstach Nowego Testamentu wymaga, powtórzmy to raz jeszcze, nienarzucania żywemu słowu zbyt sztywnego retorycznego gorsetu¹⁴⁶. Nie każdy list Pawła musi zawierać *narratio* czy *partitio*. Większość uczonych posługujących się metodą retoryczną zgadza się, że listy i inne teksty Nowego Testamentu nie mogą być traktowane jako reprodukcje podręczników retorycznych z ich epoki.

¹⁴² Por. Kwintyliusz, *Inst.* 4.3.14.

¹⁴³ Zob. Platon, *Apol.* 28A – 34B; Kennedy, *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, 55-58.

¹⁴⁴ Na temat streszczenia argumentacji oraz użycia etosu i patosu w *peroratio* zob., Arystoteles, *Rhet.* 3.19; Cyceon, *Part. or.* 15.52-60; Cyceon, *Inv.* 1.51.98-56.109; Cyceon, *De or.* 2.81.332; Cyceon, *Rhet. Her.* 2.30.47-31.50; Kwintyliusz, *Inst.* 6.1; Kennedy, *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, 106; Lausberg – Orton – Anderson, *Handbook of Literary Rhetoric*, §§ 434-439.

¹⁴⁵ Zob. Arystoteles, *Rhet.* 1.19.

¹⁴⁶ Por. D.F. Watson – A.J. Hauser (red.), *Rhetorical Criticism of the Bible. A Comprehensive Bibliography with Notes on History and Method* (BibInt 4; Leiden – New York: Brill, 1994) 112; T.H. Olbricht, „Introduction”, *Rhetorical Argumentation in Biblical Texts. Essays from the Lund 2000 Conference* (red. A. Eriksson – T.H. Olbricht – W.G. Übelacker) (Emory Studies in Early Christianity 8; Harrisburg, PA: Trinity Press, 2002) 6.

Sam Paweł, podobnie jak pozostali autorzy Nowego Testamentu, w sposób wolny wybiera elementy dyskursu retorycznego, które dobrze wpisują się w jego argumenty.

Krok 3: Analiza wyróżnionych części dyskursu oraz stylu mowy.

Po odkryciu struktury dyskursu możemy przejść do poszczególnych wyodrębnionych w nim części. Na tym etapie badań interesuje nas anatomia argumentów, które – według Arystotelsa – mogą być dwojakie: utworzone przez retora (*entechnoi*) oraz gotowe, które mówca ma do swojej dyspozycji (*atechnoi*)¹⁴⁷. Do tej ostatniej grupy należą prawa, świadectwa, przysięgi, a w przypadku autorów Nowego Testamentu – cuda czy też cytaty ze Starego Testamentu¹⁴⁸. Kategoria pierwsza mieści w sobie arsenał środków należących do inwencji retora, czyli odwołania do charakteru mówcy (*ethos*), apele do emocji słuchaczy (*pathos*) oraz argumenty logiczne (*logos*)¹⁴⁹.

W rozumieniu Arystotelesa *ethos*, czyli odwołanie do charakteru mówcy, ma nieco zawężone znaczenie i odnosi się do wiarygodności, jaką retor jest w stanie wypracować przez swą mowę jako dobry człowiek bądź ekspert w danej dziedzinie. W rzeczywistości *ethos* przynależy nie tylko do samej konstrukcji mowy, ale oznacza też autorytet, który mówca wnosi do niej, przez co staje się ona skuteczniejszą. Osoba, charakter, cnoty, doświadczenie i powiązania mówcy sprawiają, że słuchacze podążają chętniej za jego myślą, na co wskazują autorzy starożytni i co widać w tekstach Nowego Testamentu¹⁵⁰.

Pathos, czyli drugi rodzaj argumentów kreowanych przez retora, to zdolność oddziaływania na emocje słuchaczy. Arystoteles w księdze drugiej *Ars rhetorica* (rozdz. 1-17) omawia różne uczucia odbiorców (gniew, łagodność, miłość, lęk, łaskawość, litość, zazdrość, pragnienie naśladowania) w zależności od wieku (młodzi, dojrzały, starcy) i okoliczności. Ta część retoryki, popularna w jego czasach, w okresie rzymskim nie budzi już tak wielkiego zainteresowania¹⁵¹. Arystoteles narzekał nawet, że współcześni mu autorzy uczynili z apeli do emocji podstawową strategię argumentacyjną, zaniedbując

¹⁴⁷ Zob. Arystoteles, *Rhet.* 1.2.2; Kwintilian, *Inst.* 5.1.

¹⁴⁸ Por. Arystoteles, *Rhet.* 1.15; Kwintilian, *Inst.* 5.2-7; Kennedy, *New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism*, 14.

¹⁴⁹ Na temat argumentów określanych jako *entechnoi* (*ethos*, *pathos* i *logos*) zob. Arystoteles, *Rhet.* 1.2.3-6; Kwintilian, *Inst.* 5.8-14. Na temat ich użycia u Pawła zob. Porter, „Paul of Tarsus and His Letters”, 572-576.

¹⁵⁰ Por. Kwintilian, *Inst.* 6.2.18-19; Kennedy, *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, 82; Kennedy, *New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism*, 15.

¹⁵¹ Por. Kennedy, *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, 93.

przy tym argumenty logiczne¹⁵². Faktem pozostaje jednak, że profesjonalni mówcy często uznają argumenty odwołujące się do uczuć za skuteczniejsze niż te, które apelują do rozumu¹⁵³.

Wreszcie *logos* – trzeci rodzaj argumentów formułowanych przez retora – to odwołanie do logiki, czyli twierdzeń tworzonych metodą dedukcyjną lub indukcyjną. Do tych pierwszych zalicza się entymematy (*enthymeme*), do tych drugich zaś – przykłady (*paradeigma*)¹⁵⁴. W kroku trzecim analizy retorycznej bada się także styl mowy (*lexis, elocutio*), czyli obecne w niej tropy (*tropos*), figury słowne (*lekseos, verborum, dictionis, elocutionis, sermonis, orationis*) i myślowe (*schemata dianoiias, figurae mentis, sensus, sententiarum*)¹⁵⁵. Do tropów, za Kwintylianiem, zaliczyć można m.in.: metaforę, metonimię, metalepsis, synekdochę, emfazę, katachrezę, onomatopcję, antonomazję, peryfrazę, ironię, hiperbolę, hyperochę, litotoes czy alegorię¹⁵⁶. Do figur słownych kwalifikuje się np.: anaforę, antystrofę, polypotę, auksesis, klimaks, synonimię, polisyndeton, eklipsę, asyndeton, paranomazję, isocolon i antytezę¹⁵⁷. Wreszcie do figur myśli zaliczano m.in.: aitiologię, aporię, apostrophe, brachylogię, diaporesis, emphasis, apanortosis, epeksegesis, etopoię, gnome, merismos, mimesis, paradokson, paradeigmę, parenthesis, prolepsis, prosopopoię czy tautologię¹⁵⁸.

Krok 4: Identyfikacja *stasis* (sytuacji retorycznej) oraz gatunku retorycznego. Po przeanalizowaniu *dispositio* i *inventio* retorycznych możemy określić pełną panoramę problemów, z którymi ma do czynienia autor. *Stasis* (*status, constitutio*), czyli główny problem z którym mierzy się retor, i sytuacja retoryczna, którą teraz jesteśmy w stanie odtworzyć, to nie całościowa historyczna rekonstrukcja pozycji adresata i odbiorców, lecz raczej

¹⁵² Zob. Arystoteles, *Rhet.* 1.1.

¹⁵³ Por. Kwintylian, *Inst.* 12.10.58-59; Kennedy, *New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism*, 18.

¹⁵⁴ Na temat tych dwóch sposobów argumentacji zob. Arystoteles, *Rhet.* 1.2; 2.20-26; 3.17; Kennedy, *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, 82-84. Na temat argumentów z indukcji i dedukcji w Nowym Testamencie zob. Kennedy, *New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism*, 16-18.

¹⁵⁵ Na temat opartego na retoryce starożytnej podziału na tropy, figury słowne i myślowe wraz ze związłym opisem każdej z nich zob. M. Korolko, *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1990) 102-122. W odniesieniu do tekstów Nowego Testamentu figury retoryczne opisuje Czerski, *Metody interpretacji Nowego Testamentu*, 160-165. Na temat *elocutio* i jego poszczególnych figur zob. także Cyceon, *Rhet. Her.* 4; Kwintylian, *Inst.* 8-10; Lausberg – Orton – Anderson, *Handbook of Literary Rhetoric*, §§ 453-1082. Na temat elementów *elocutio* u Pawła zob. Porter, „Paul of Tarsus and His Letters”, 576-584.

¹⁵⁶ Por. Korolko, *Sztuka retoryki*, 102-106.

¹⁵⁷ Por. Korolko, *Sztuka retoryki*, 108-112.

¹⁵⁸ Por. Korolko, *Sztuka retoryki*, 114-122.

jej odzwierciedlenie w tekście. Arystoteles nie mówi wiele na temat *stasis*, ale żywo interesowali się nią późniejsi reprezentanci rzymskiej retoryki¹⁵⁹. Pierwsze omówienie *stasis* zawdzięczamy Hermagorasowi, zaś jej bardziej szczegółową dyskusję i rozwinięcie znajdujemy u Cyncerona (*De inventione*) i u Kwintyliana (*Institutio oratoria*)¹⁶⁰. *Stasis* to sedno sprawy, pierwszy moment, w którym powstaje konflikt pomiędzy stronami, to kwestia, której retor usiłuje dowieść, i która decyduje o sukcesie bądź klęsce mowy. W mowie znajdujemy zazwyczaj kilka dyskutowanych punktów (*staseis*), które mają swój wkład w *stasis* główną¹⁶¹. Rozróżniamy także cztery rodzaje *stasis*¹⁶²:

- a) *stasis* domniemania lub faktu (*stochasmos staseis, status coniecturalis*) – retor skupia się na pytaniu, czy coś się wydarzyło, kto lub kiedy to uczynił;
- b) *stasis* definicji (*horos staseis, status definitionis*) – strony zgadzają się co do faktów, lecz różnią się ich kwalifikacją – retor skupia się na tym, co się wydarzyło, jak nazwać to, co się wydarzyło, jak zakwalifikować dany czyn;
- c) *stasis* wartościowania (*poiotes staseis, status qualitatis*) – strony zgadzają się co do faktów i ich zdefiniowania, lecz usprawiedliwiają je na różnych podstawach (strona miała prawo tak postąpić) – retor skupia się na pytaniu, jakie (sprawiedliwe, słuszne, szlachetne) jest to, co się wydarzyło;
- d) *stasis* jurysdykcji (*metalepsis staseis, status translationis*) – retor skupia się na pytaniu, czy dany trybunał ma prawo sądzić w określonej sprawie, dąży do przeniesienia (*translatio*) sporu przed inny sąd.

W badaniu *stasis* interesuje nas historia, która generuje komunikację, lecz nie szukamy jej poza analizowaną mową, ale w niej samej. W tym sensie *stasis* przypomina nieco operację umiejscowienia tekstu w jego środowisku powstania (*Sitz im Leben*), z tą różnicą, że podstawowym materiałem badawczym jest sam tekst, jego potencjał argumentacyjny i zapisana w nim

¹⁵⁹ Por. Arystoteles, *Rhet.* 3.17; Kennedy, *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, 92, 94.

¹⁶⁰ Zob. zwięzłe przedstawienie teorii na temat *stasis* w B.K. Peterson, *Eloquence and the Proclamation of the Gospel in Corinth* (SBLDS 163; Atlanta, GA: Scholars Press, 1998) 32-36 z odniesieniem do Cyncerona, *Inv.* 1.8.10-11.16; 2.4.12-39; Cyncerona, *Rhet. Her.* 1.10.18-17.27; Kwintyliana, *Inst.* 3.6. Zob. także Kennedy, *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, 99-100.

¹⁶¹ Por. Kwintyliana, *Inst.* 3.6.7-12.

¹⁶² Por. Lausberg – Orton – Anderson, *Handbook of Literary Rhetoric*, §§ 79-133; Kennedy, *New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism*, 18-19. Nieco inaczej nazywa poszczególne *staseis* Korolko, *Sztuka retoryki*, 56-57.

interakcja pomiędzy mówcą i odbiorcami mowy¹⁶³. Prawdziwą kopalnią informacji na temat sytuacji retorycznej jest wstęp i zakończenie mowy (*exordium* oraz *peroratio*) oraz rodzaje argumentów i tropy, których używa mówca¹⁶⁴. Ze sposobu, w jaki posługuje się on metaforą czy ironią, jak zwraca się do słuchaczy, w jaki sposób porządkuje oskarżenia i argumenty, co pozostawia na koniec, można wyczytać pozycję retora wobec odbiorców i zasadnicze problemy, z którymi się mierzy¹⁶⁵.

Wreszcie zwieńczeniem procesu analizy retorycznej jest określenie gatunku mowy. W zależności od tego, jaką reakcję retor chce osiągnąć u swoich słuchaczy, dyskurs dzieli się na sądowy (*dikainikon*, *iudiciale*), doradczy (*symbolleutikon*, *deliberativum*) oraz epideiktyczny (*epideiktikon*, *demonstrativum*)¹⁶⁶. Według podziału i charakterystyki, powtarzanych za Arystotelesem, mowa sądowa może mieć charakter obronny bądź oskarżający, dotyczy przeszłości i stwierdzenia tego, co sprawiedliwe bądź niesprawiedliwe. Mowa doradcza skupia się na przyszłości, a retor przekonuje słuchaczy do wyboru tego, co dla nich korzystne. Wreszcie mowa epideiktyczna skupia się na teraźniejszości i na tym, co godne pochwały bądź nagany. Wychoząc poza uproszczoną interpretację dyskursu epideiktycznego, możemy stwierdzić, że w starożytności służył on nie tylko zabawianiu słuchaczy lub ukazaniu kunsztu mówcy, lecz także pouczeniu o tym, co szlachetne i warte naśladowania¹⁶⁷. Z badań nad tym gatunkiem retorycznym, w szczególności w obszarze rzymskiej retoryki, wynika, że mowa epideiktyczna służyła

- ¹⁶³ Por. L.F. Bitzer, „The Rhetorical Situation”, *Rhetoric. A Tradition in Transition*. In Honor of Donald C. Bryant (red. W.R. Fisher) (Michigan: Michigan State University Press, 1974) 247-260; D.L. Stamps, „Rethinking the Rhetorical Situation. The Entextualization of the Situation in New Testament Epistles”, *Rhetoric and the New Testament*. Essays from the 1992 Heidelberg Conference (red. S.E. Porter – T.H. Olbricht) (JSNTSup 90; Sheffield: Sheffield Academic Press, 2001) 193-210; T.H. Olbricht, „Classical Rhetorical Criticism and Historical Reconstructions. A Critique”, *The Rhetorical Interpretation of Scripture*. Essays from the 1996 Malibu Conference (red. D.L. Stamps – S.E. Porter) (JSNTSup 180; Sheffield: Sheffield Academic Press, 1999) 108-124.
- ¹⁶⁴ Por. R. Pindel, *W obronie prawdy Ewangelii*. Analiza literacko-retoryczna Ga 1, 11-2, 21 (Rozprawy Habilitacyjne; Kraków: Wydawnictwo Unum, 2001) 99-100. Na temat roli *exordium* w odczytaniu *stasis* mowy zob. także D.F. Watson, „Contributions and Limitations of Greco-Roman Rhetorical Theory for Constructing the Rhetorical and Historical Situations of the Pauline Epistle”, *The Rhetorical Interpretation of Scripture*. Essays from the 1996 Malibu Conference (red. D.L. Stamps – S.E. Porter) (JSNTSup 180; Sheffield: Sheffield Academic Press, 1999) 139-142.
- ¹⁶⁵ Por. Pindel, *W obronie prawdy Ewangelii*, 117-167; Kowalski, *Transforming Boasting of Self into Boasting in the Lord*, 158-171.
- ¹⁶⁶ Na temat trzech rodzajów mowy w retoryce starożytnej zob. Arystoteles, *Rhet.* 1.3.3-6; Cyцерon, *De or.* 1.141-142; Cyцерon, *Inv.* 1.7; Cyцерon, *Rhet. Her.* 1.2.2; Kwintyliusz, *Inst.* 3.4; Lausberg – Orton – Anderson, *Handbook of Literary Rhetoric*, §§ 61-63.
- ¹⁶⁷ Uproszczoną charakterystykę podaje Arystoteles i podąża za nią Lausberg. Por. Arystoteles, *Rhet.* 1.3.1-3; Lausberg – Orton – Anderson, *Handbook of Literary Rhetoric*, § 239.

w kontekście życia publicznego do promowania pewnych wartości i wzmacniania przyłgnięcia do nich w społeczeństwie¹⁶⁸. Musimy także pamiętać, że dyskurs retoryczny często twórczo łączy w sobie różnego rodzaju gatunki, rolą interpretatora jest zatem określenie tego, który dominuje i nadaje sens pozostałym¹⁶⁹.

W tym punkcie przedstawiona metodologia różni się zasadniczo od tej, którą proponuje George A. Kennedy. Sytuuje on identyfikację sytuacji retorycznej i gatunku literackiego jako drugi krok po delimitacji jednostki¹⁷⁰. Właściwe odczytanie sytuacji retorycznej oraz gatunku mowy wymaga jednak uprzedniej analizy jej struktury oraz strategii argumentacyjnej¹⁷¹. Kennedy na końcu proponuje także ocenę skuteczności, czyli efektu wywołanego przez mowę. Ten krok wychodzi już poza samą metodę retoryczną, domagając się odwołania do historii recepcji tekstu.

3. Konkluzja

W pierwszej części niniejszego opracowania staraliśmy się ukazać, że po dwudziestu trzech latach od ukazania się dokumentu PKB studia retoryczne nad tekstami biblijnymi pozwalają w satysfakcjonujący sposób rozwiązać obawy co do braku autonomii i niekompletności retoryki. Podejście retoryczne to coś znacznie więcej niż badanie stylu tekstów Nowego Testamentu, o którym mówi PKB. To obejmująca wiele etapów analiza modeli oralnych i tekstualnych, struktury i strategii argumentacji mowy zapisanej w tekście oraz sytuacji retorycznej, która ją wygenerowała. Także w polskim środowisku coraz częściej pojawiają się prace aplikujące kategorie retoryki grecko-rzymskiej do pism Pawłowych. Pośród autorów prac monograficznych Roman Pindel¹⁷² analizuje sytuację argumentacyjną, *dispositio* retoryczną oraz *elocutio* w Ga

168 Por. L. Pernot, *La rhétorique de l'éloge dans le monde gréco-romain* (Collection des Études Augustiniennes. Série Antiquité 137-138; Paris: Institut d'Études Augustiniennes 1993) I, 19-111 ; Kowalski, *Transforming Boasting of Self into Boasting in the Lord*, 237-241.

169 Na temat wzajemnego przenikania się różnych gatunków retorycznych, zob. Cicero, *Inv.* 1.9.12; Kwintyliusz, *Inst.* 3.1.1-16; Lausberg – Orton – Anderson, *Handbook of Literary Rhetoric*, § 62; Pernot, *La rhétorique de l'éloge dans le monde gréco-romain*, I, 32-42.

170 Por. Kennedy, *New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism*, 33-38. Zob. także Watson – Hauser, *Rhetorical Criticism of the Bible*, 110-111.

171 Por. Aletti, „La dispositio rhétorique dans les épîtres pauliniennes”, 390-391.

172 Zob. Pindel, *W obronie prawdy Ewangelii*. Autor opowiada się także za wykorzystaniem w analizach biblijnych Nowej Retoryki, choć w przytoczonej pozycji zasadniczo odwołuje się do terminologii antycznej.

1,11–2,21, zaś Dorota Muszytowska¹⁷³ bada modele epistolarny i dyskursywny obecne w 2 Liście do Koryntian. Według podobnego klucza (struktura epistolarna i retoryczna) Roman Mazur¹⁷⁴ prześwieca List do Efezjan. Dalej Marcin Kowalski bada obecność modeli epistolarnych, oralnych oraz dyskursywnych w 2 Kor 10–13, analizując ich argumentację, styl, sytuację retoryczną (*stasis*) oraz gatunek retoryczny¹⁷⁵. W publikacjach szczegółowych autorzy badają najczęściej *dispositio* retoryczną i logikę argumentacji listów apostoelskich¹⁷⁶, łącząc ją z egzegezą oraz analizą socjokulturową¹⁷⁷.

¹⁷³ Zob. D. Muszytowska, *Apostoł Chrystusa Jezusa. Obraz apostoła w 2 Kor w świetle analizy epistolarniej i retorycznej (2 Kor 1,1-7)* (Warszawa: Wydawnictwo UKSW, 2009). Autorka deklaruje łączenie w swej pracy elementów retoryki grecko-rzymskiej oraz Nowej Retoryki.

¹⁷⁴ Zob. R. Mazur, *La retorica della Lettera agli Efesini* (Analecta Studium Biblicum Franciscanum 75; Milano: Edizioni Terra Santa, 2010).

¹⁷⁵ Zob. Kowalski, *Transforming Boasting of Self into Boasting in the Lord*.

¹⁷⁶ Zob. J. Niemirska-Pliszczyńska, „Paralelizm stylistyczny w listach Pawła z Tarsu jako kontynuacja retoryki antycznej”, *Roczniki Humanistyczne* 20/3 (1972) 31-53; G. Rafiński, „Adresaci Ewangelii: funkcja retoryczna 1 Kor 2,6-3,4 w 1 Kor 1-4”, *Studia Gdańskie* 8 (1992) 48-77; W. Rakocy, „Retoryczny schemat argumentacji w 1 Kor 1-4”, *RBL* 48/4 (1995) 231-242; R. Pindel, „Gatunek retoryczny i dispositio Listu do Galatów”, *Polonia Sacra* 4/6 (2000) 183-208; R. Pindel, „Retoryka Pawła w świetle Listów do Koryntian”, *Polonia Sacra* 5/8 (2001) 69-90; J. Czerski, „Retoryka w Pierwszym Liście św. Pawła do Koryntian”, *Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego* 23 (2003) 133-145; M. Kowalski, „Wiara w Chrystusa jako jedyna droga zbawienia. Analiza retoryczna Rz 1–4”, *Kieleckie Studia Teologiczne* 11 (2012); Kowalski, „Sługa słowa i chluba Koryntu”; M. Kowalski, „Jak chwalić siebie, oddać chwałę Panu? Strategia i dynamika Pawłowej periautologii w 2 Kor 10 – 13”, *ZNSBP* 11 (2014); M. Kowalski, „Problem Bożej sprawiedliwości w świetle Listu do Rzymian”, *VeVi* 26 (2014) 95-126; M. Kowalski, „Transformation Necessary to Inherit The Kingdom of God. Rhetorical Analysis of 1 Cor 15:50-57”, *Królestwo Boże. Dar i nadzieja* (red. K. Mielcarek) (ABL 3; Lublin: Wydawnictwo KUL, 2009) 109-131; P. Lorek, „Retoryczna dispositio 1 Listu do Tesaloniczan Pawła z Tarsu”, *Roczniki Teologiczne* 50/1-2 (2008) 55-65; M. Tkacz, „Z badań nad retoryką w Listach św. Pawła”, *CT* 71/1 (2001) 103-112; S. Torbus, „The Rhetorical Dispositio of 1 Cor. 11,2-16 and the Problem of the Veil”, *New Chapters in the History of Rhetoric* (red. L. Pernot) (International Studies in the History of Rhetoric 1; Leiden – Boston: Brill 2009); D. Muszytowska, „Retoryczna deliberacja w Liście Jakuba 2,14-26”, *CT* 83/2 (2013) 97-112; D. Muszytowska, „Retoryczna elokucja jako tworzywo argumentacji na przykładzie 2 Kor 6,1-13”, *Trud w Panu nie jest daremny* (por. 1 Kor 15,58). Studia ofiarowane ks. prof. dr. hab. Janowi Załęskiemu w 70. rocznicę urodzin (red. W. Linke) (Niepokalanów: Wydawnictwo Ojców Franciszkanów, 2010) 373-391; J. Kręciło, „Ef 2,14-18 jako retoryczne amplificatio”, *Studia z Biblistyki* 8 (red. R. Bartnicki) (Warszawa: Wydawnictwo UKSW, 2012) 63-72; T. Białkurec, „Miejsce jednostki retorycznej Rz 6,1-7,6 w dispositio Listu do Rzymian a jej rola w strategii argumentacji”, *Radość słowa. Przekład i interpretacja Biblii* (red. R. Pindel – E. Wiecezorek) (Hermeneutica et Judaica 4; Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II, 2011) 141-154.

¹⁷⁷ Zob. M. Kowalski, „Bóg ustanowił Chrystusa nowym miejscem prześlągania. Pawłowa wizja usprawiedliwienia według Rz 3,25-26”, *Głoszenie odpuszczenia grzechów w imię Jezusa (Łk 24,47)* (red. K. Mielcarek) (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2015) 163-190; M. Kowalski, „Wiedza wbija w pychę, miłość zaś buduje” (1 Kor 8,1b). Pawłowa reguła życia wspólnoty według 1 Kor 8,1–11,1”, *CT* 85/2 (2015) 31-67.

Jak można się zorientować, Ewangelie pozostają w środowisku polskim wtórnym obszarem aplikacji narzędzi retorycznych¹⁷⁸. Tymczasem George A. Kennedy w swojej książce na temat krytyki retorycznej wskazuje na jej użyteczność także w analizie form narratywnych Nowego Testamentu: cuda Jezusa i cytaty ze Starego testamentu mogą być czytane jako argumenty zewnętrzne (*atechnoi*), zaś *ethos* (odwołanie do charakteru mówcy), *pathos* (apel do uczuć) i *logos* (przykłady i entymematy) łatwo znaleźć w mowach Jezusa i apostołów, podobnie jak różnego rodzaju *staseis* i gatunki retoryczne¹⁷⁹. Kennedy analizuje Jezusowe Kazanie na Górze jako mowę doradczą, zaś J 13–17 jako przykład retoryki epideiktycznej¹⁸⁰. Nie wdając się w polemikę z jego konkluzjami, ukazuje on retorykę grecko-rzymską jako uniwersalne narzędzie analizy szerokiej gamy tekstów Nowego Testamentu. Podobne stanowisko prezentują Duane F. Watson i Alan J. Hauser, którzy w swojej monografii poświęcają część krytyce retorycznej Ewangelii i Dziejów Apostolskich oraz podają prace z nią związane¹⁸¹.

Pod pewnymi względami kroki podejmowane w analizie retorycznej przypominają elementy znane z lektury historyczno-krytycznej (delimitacja jednostki, struktura tekstu, *Sitz im Leben*, określenie gatunku). Zasadniczą różnicą i przewagą retoryki jest jednak uważna lektura tekstu biblijnego traktowanego nie jako artefakt kultury pisemnej, lecz jako żywy obiekt komunikacji pomiędzy autorem i jego odbiorcami. Przy obecnym stanie naszej wiedzy o charakterze i roli tradycji ustnej w kształtowaniu tekstów biblijnych retoryka wyrasta na jak najbardziej użyteczne i adekwatne narzędzie badawcze. Walter Ong kwalifikuje ją jako sztukę, w której spotykają się ze sobą kultura ustna i pisemna. Będąc produktem kultury pisemnej, zachowała ona w gruncie rzeczy wcześniejszy oralny charakter myśli i wyrażen kształtowanych agonistycznie i formułowo (por. *loci communes*)¹⁸².

178 Zob. prace Z. Grochowskiego, który posługuje się metodą historyczno-krytyczną z odwołaniem do retorycznych figur stylistycznych: Z. Grochowski, *Il Discepolo di Gesù nell'ora della prova (Gv 18-19), luogo di rivelazione del Maestro* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2015); Z. Grochowski, „Figury retoryczne pytań w pierwszej części Męki Pańskiej w Ewangelii według św. Jana”, *Studia Elbląskie* 15 (2014) 301-311.

179 Zob. Kennedy, *New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism*, 14-20.

180 Zob. Kennedy, *New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism*, 39-85.

181 Zob. Watson – Hauser, *Rhetorical Criticism of the Bible*, 115-120, 163-178. Jeśli chodzi o zastosowanie elementów retoryki do analizy Dziejów Apostolskich, zob. także D. Muszytowska, „Rola etosu w retoryce narracji o pobycie Pawła w Atenach (Dz 17,1634)”, *CT* 83/3 (2013) 35-65; S. Szymik, „Widzę, że jesteście bardzo religijni» (Dz 17,22). *Captatio benevolentiae* jako środek retoryczny”, *Ex Oriente Lux*. Księga pamiątkowa dla ks. prof. Antoniego Troniny w 65. rocznicę urodzin (red. W. Chrostowski) (Ad Multos Annos 14; Warszawa: Stowarzyszenie Biblistów Polskich, 2010) 509-519.

182 Zob. Ong, *Orality and Literacy*, 108-112. Więcej na ten temat zob. w C.G. Thomas – E.K. Webb, „From Orality to Rhetoric. An Intellectual Transformation”, *Persuasion*. Greek Rhetoric in

Pomimo podnoszonych obiekcji retoryka grecko-rzymska to także metoda uniwersalna, którą analizować można teksty biblijne i wczesnochrześcijańskie, noszące wyraźny wpływ kultury semickiej¹⁸³. Stwierdzenie to można uzasadnić na kilka sposobów. Po pierwsze, retoryka grecko-rzymska nie tworzy sposobów komunikowania, ale je opisuje¹⁸⁴. W zasadniczych zrębach procesy te są do siebie w wielu kulturach podobne, o czym przekonuje choćby Nowa Retoryka¹⁸⁵. Po drugie, sami autorzy antyczni zachęcają do ostrożności w posługiwaniu się kategoriami retorycznymi, do twórczego wybierania ich elementów składowych, przestrzegając przed wtłaczaniem ich na siłę w każdą wypowiedź. Należy pamiętać, że w mowie, która jest żywym tworzywem, gatunki i style mogą przeplatać się ze sobą i nie ma sensu ich purytańskie rozdzielanie. Analiza retoryczna ma zmierzać do odczytania ich twórczego połączenia i kompozycyjnej dominanty¹⁸⁶. Po trzecie, biorąc pod uwagę stopień upowszechnienia kultury grecko-rzymskiej w I w., trudno sobie wyobrazić, aby autorzy Nowego Testamentu mogli uciec od wszechobecnego wpływu retoryki.

Wreszcie retoryka nie jest także oderwana od historii, ale raczej przyznaje jej właściwe miejsce. Historia jest obecna w tekście, zawiera się w procesie komunikacyjnym, który się w nim dokonuje. Przeniesienie punktu ciężkości analiz historyczno-krytycznych na zewnątrz, gdzie szukano informacji na temat *Sitz im Leben*, zaowocowało dwoma zjawiskami. Po pierwsze, tekst stał się materiałem wtórnym, polem do swobodnego aplikowania modeli tworzonych na podstawie analiz innych źródeł. Po drugie, tworzone w ten sposób rekonstrukcje historyczne grzeszyły często anachronizmem oraz wysokim stopniem hipotetyczności¹⁸⁷. W analizie retorycznej tekst to pierwsze i zasadnicze pole badań, które rozświetlić mają dane płynące z zewnątrz¹⁸⁸. Retorykę antyczną można, jak chcą niektórzy, łączyć ze współczesną, choć sama w sobie posiada narzędzia skutecznej analizy komunikacyjnej¹⁸⁹. O pro-

Action (red. I. Worthington) (London – New York: Routledge, 1994) 3-25; C.R. Cooper, *Politics of Orality* (Mnemosyne, Bibliotheca Classica Batava. Supplementum 280; Leiden – Boston: Brill 2007).

183 Obiekcje te podnosi Pindel, „Nowa retoryka w ujęciu Chaima Perelmana oraz Lucie Olbrechts-Tyteca w kontekście badania tekstu biblijnego”, 418; Bartnicki, *Ewangelie synoptyczne*, 317.

184 Na temat przenikania się praktyki i teorii w retoryce, zob. Czerski, *Metody interpretacji Nowego Testamentu*, 152.

185 Por. Rafiński, „Metoda retoryczna we współczesnej biblistyce”, 136.

186 To także odpowiedź na obiekcję mówiącą o niemożności określenia gatunku retorycznego mowy. Por. Pindel, „Nowa retoryka w ujęciu Chaima Perelmana oraz Lucie Olbrechts-Tyteca w kontekście badania tekstu biblijnego”, 418.

187 Doskonałym przykładem są analizy przeciwników Pawła w Koryncie. Por. Kowalski, *Transforming Boasting of Self into Boasting in the Lord*, 2-3.

188 Por. Pindel, *W obronie prawdy Ewangelii*, 94.

189 Por. Bartnicki, *Ewangelie synoptyczne*, 318-319.

cesie twórczego połączenia danych socjokulturowych z analizą retoryczną traktować będzie część druga niniejszego artykułu, poświęcona metodologii socjoretorycznej.

Bibliografia

- Abel E.E., „The Psychology of Memory and Rumor Transmission and Their Bearing on Theories of Oral Transmission in Early Christianity”, *Journal of Religion* 51/4 (1971) 270-281.
- Achtmeier J.P., „Omne Verbum Sonat. The New Testament and the Oral Environment of Late Western Antiquity”, *Journal of Biblical Literature* 109/1 (1990) 3-27.
- Aletti J.N., „La présence d'un modèle rhétorique en Romains. Son rôle et son importance”, *Biblica* 71/1 (1990) 1-24.
- Aletti J.N., „La dispositio rhétorique dans les épîtres pauliniennes. Propositions de méthode”, *New Testament Studies* 38/3 (1992) 385-401.
- Aletti J.N., *La Lettera ai Romani e la giustizia di Dio* (Roma: Borla, 1997).
- Aletti J.N., „La rhétorique paulinienne. Construction et communication d'une pensée”, *Paul, une théologie en construction* (red. J.N. Aletti – A. Dettwiler – J.-D. Kaestli – D. Marguerat) (Le Monde de la Bible 51; Genève: Labor et Fides, 2004) 47-66.
- Andersen Ø., „Oral Tradition”, *Jesus and the Oral Gospel Tradition* (red. H. Wansbrough) (Journal for the Study of the New Testament. Supplement series 64; Sheffield: Sheffield Academic Press, 1991) 17-58.
- Anderson R.D., *Ancient Rhetorical Theory and Paul* (Contributions to Biblical Exegesis and Theology 18; Leuven: Peeters, 1999).
- Aune D.E., *The New Testament in Its Literary Environment* (Library of Early Christianity 8; Philadelphia: Westminster Press, 1987).
- Bailey K.E., „Informal Controlled Oral Tradition and Synoptic Gospels”, *Themelios* 20/2 (1991) 4-11.
- Bakker E.J., „How Oral is Oral Composition”, *Signs of Orality. The Oral Tradition and Its Influence in the Greek and Roman World* (red. E.A. Mackay) (Mnemosyne, Bibliotheca Classica Batava. Supplementum 188; Boston: Brill, 1999) 29-47.
- Bartnicki R., „Badania nad ustną tradycją synoptyczną”, *Collectanea Theologica* 63/1 (1993) 21-52.
- Bartnicki R., *Ewangelie synoptyczne. Geneza i interpretacja* (Warszawa: Wydawnictwo UKSW, 2012).
- Basta P., *Gezerah Shawah. Storia, forme e metodi dell'analogia biblica* (Subsidia Biblica 26; Roma: Editrice Pontificio Istituto Biblico, 2006).
- Bell R.H., *The Irrevocable Call of God. An Inquiry into Paul's Theology of Israel* (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 184; Tübingen: Mohr Siebeck, 2005).
- Białkurec T., „Miejsce jednostki retorycznej Rz 6,1-7,6 w dispositio Listu do Rzymian a jej rola w strategii argumentacji”, *Radość słowa. Przekład i interpretacja Biblii* (red. R. Pindel – E. Wiczonek) (Hermeneutica et Judaica 4; Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II, 2011) 141-154.

- Bitzer L.F., „The Rhetorical Situation”, *Rhetoric. A Tradition in Transition*. In Honor of Donald C. Bryant (red. W.R. Fisher) (Michigan: Michigan State University Press, 1974) 247-260.
- Black C.C., „Rhetorical Criticism”, *Hearing the New Testament. Strategies for Interpretation* (red. J.B. Green) (Grand Rapids, MI – Carlisle: Eerdmans; Paternoster Press, 1995) 256-277.
- Boman T., *Die Jesus-Überlieferung im Lichte der neueren Volkskunde* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1967).
- Boomershine T.E., „Peter’s Denial as Polemic or Confession. The Implications of Media Criticism for Biblical Hermeneutics”, *Semeia* 39 (1987) 47-68.
- Boomershine T.E., „Jesus of Nazareth and the Watershed of Ancient Orality and Literacy”, *Semeia* 65 (1994) 7-36.
- Botha P.J.J., „Letter Writing and Oral Communication in Antiquity. Suggested Implications for the Interpretation of Paul’s Letter to the Galatians”, *Scriptura* 42 (1992) 17-34.
- Botha P.J.J., „The Verbal Art of the Pauline Letters: Rhetoric, Performance and Presence”, *Rhetoric and the New Testament. Essays from the 1992 Heidelberg Conference* (red. S.E. Porter – T.H. Olbricht) (Journal for the Study of the New Testament. Supplement Series 90; Sheffield: Sheffield Academic Press, 2001) 409-428.
- Bultmann R., *The History of the Synoptic Tradition* (New York: Harper & Row, 1963).
- Burke K., *A Rhetoric of Motives* (Berkeley: University of California Press, 1969).
- Burke K., *The Rhetoric of Religion. Studies in Logology* (Berkeley: University of California Press, 1970).
- Byrskog S., *Story as History - History as Story. The Gospel Tradition in the Context of Ancient Oral History* (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 123; Tübingen: Mohr Siebeck, 2000).
- Cooper C.R., *Politics of Orality* (Mnemosyne, Bibliotheca Classica Batava. Supplementum 280; Leiden – Boston: Brill, 2007).
- Culley R.C., „Oral Tradition and Biblical Studies”, *Oral Tradition* 1 (1986) 30-65.
- Czapliński P. (red.), *Literatura ustna* (Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria, 2010).
- Czerski J., *Metody interpretacji Nowego Testamentu* (Opole: Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego, 1997).
- Czerski J., „Retoryka w Pierwszym Liście św. Pawła do Koryntian”, *Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego* 23 (2003) 133-145.
- Davis C.W., *Oral Biblical Criticism. The Influence of the Principles of Orality on the Literary Structure of Paul’s Epistle to the Philippians* (Journal for the Study of the New Testament. Supplement Series 172; Sheffield: Sheffield Academic Press, 1999).
- Dąbrowski M.H., „Oralność w Ewangelii św. Jana – zarys problematyki oraz wybrane aspekty”, *Quaestiones Oralitatis* 1/1 (2015) 111-129.
- Dewey J., „Textuality in an Oral Culture: A Survey of the Pauline Traditions”, *Semeia* 65 (1994) 37-66.
- Dibelius M., *From Tradition to Gospel* (Library of Theological Translations; Cambridge: James Clarke, 1971).
- Doty W.G., *Letters in Primitive Christianity* (Guides to Biblical Scholarship. New Testament Series; Philadelphia: Fortress Press, 1973).
- Dunn J.D.G., „Jesus in Oral Memory. The Initial Stages of the Jesus Tradition”, *Society of Biblical Literature 2000 seminar papers* (Atlanta, GA: Scholars Press, 2000) 287-326.

- Dunn J.D.G., *Jesus Remembered* (Christianity in the Making 1; Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2003).
- Dunn J.D.G., *The Oral Gospel Tradition* (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2013).
- Edwards, M.E., „Homer and Oral Tradition. The Formula, Part I”, *Oral Tradition* 1/2 (1986) 171-230.
- Eriksson A. – Olbricht T.H. – Übelacker W.G. (red.), *Rhetorical Argumentation in Biblical Texts*. Essays from the Lund 2000 Conference (Emory Studies in Early Christianity 8; Harrisburg, PA: Trinity Press, 2002).
- Foley J.M., „Words in Tradition, Words in Text. A Response”, *Semeia* 65 (1994) 169-180.
- Funk R.W., „The Apostolic Parousia. Form and Significance”, *Christian History and Interpretation*. Studies Presented to John Knox (red. W.R. Farmer – C.F.D. Moule – R.R. Niebuhr) (Cambridge: Cambridge University Press, 1967) 249-268.
- Gagarin M., „The Orality of Greek Oratory”, *Signs of Orality*. The Oral Tradition and Its Influence in the Greek and Roman World (red. E.A. Mackay) (Mnemosyne, Bibliotheca Classica Batava. Supplementum 188; Boston: Brill, 1999) 163-180.
- Gerhardsson B., *Memory and Manuscript*. Old Tradition and Written Transmission in Rabbinic Judaism and Early Christianity (Acta Seminarii Neotestamentici Upsaliensis 22; Uppsala: Gleerup, 1961).
- Grochowski Z., „Figury retoryczne pytań w pierwszej części Męki Pańskiej w Ewangelii według św. Jana”, *Studia Elbląskie* 15 (2014) 301-311.
- Grochowski Z., *Il Discepolo di Gesù nell'ora della prova (Gv 18-19), luogo di rivelazione del Maestro* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2015).
- Gunkel H., *Genesis* (Göttinger Handkommentar zum Alten Testament 1/1; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1910).
- Güttgemanns E., *Candid Questions Concerning Gospel Form Criticism*. A Methodological Sketch of the Fundamental Problematics of Form and Redaction Criticism (The Pittsburgh Theological Monograph Series 26; Pittsburgh: Pickwick Press, 1979).
- Harris W.V., *Ancient Literacy* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989).
- Harvey J.D., *Listening to the Text*. Oral Patterning in Paul's Letters (ETS Studies 1; Grand Rapids, MI: Baker Books, 1998).
- Havelock E.A., *The Literate Revolution in Greece and Its Cultural Consequences* (Princeton Series of Collected Essays; Princeton, NJ: Princeton University Press, 1982).
- Havelock E.A., *The Muse Learns to Write*. Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present (New Haven: Yale University Press, 1986).
- Hearon H.E., „The Implications of 'Orality' for Studies of the Biblical Text”, *Oral Tradition* 19 (2004) 96-107.
- Hearon H.E., „The Interplay Between Written and Spoken Word in the Second Testament as Background to the Emergence of Written Gospels”, *Oral Tradition* 25/1 (2010) 57-74.
- Henaut B.W., *Oral Tradition and the Gospels*. The Problem of Mark 4 (Journal for the Study of the New Testament. Supplement Series 82; Sheffield: Sheffield Academic Press, 1993).
- Hengel M. – Deines R., *The Pre-Christian Paul* (London – Philadelphia: SCM Press; Trinity Press, 1991).
- Hock R.F., „Paul and Greco-Roman Education”, *Paul in the Greco-Roman World*. A Handbook (red. J.P. Sampley) (Harrisburg, PA: Trinity Press, 2003) 198-227.

- Holtz T., „Paul and the Oral Gospel Tradition”, *Jesus and the Oral Gospel Tradition* (red. H. Wansbrough) (Journal for the Study of the New Testament. Supplement series 64; Sheffield: Sheffield Academic Press, 1991) 380-393.
- Horsley R.A. (red.), *Oral Performance, Popular Tradition, and Hidden Transcript in Q* (Society of Biblical Literature Semeia Studies 60; Atlanta: Society of Biblical Literature, 2006).
- Horsley R.A., „Oral and Written Aspects of the Emergence of the Gospel of Mark as Scripture”, *Oral Tradition* 25/1 (2010) 93-114.
- Horsley R.A. – Draper J.A., *Whoever Hears You Hears Me. Prophets, Performance, and Tradition in Q* (Harrisburg, PA: Trinity Press, 1999).
- Iverson K.R., „Orality and the Gospels. A Survey of Recent Research”, *Currents in Biblical Research* 8/1 (2009) 71-106.
- Jaffee M.S., „Figuring Early Rabbinic Literary Culture. Thoughts Occasioned by Boomer-shine and J. Dewey”, *Semeia* 65 (1994) 67-74.
- Jeal R.R., „Melody, Imagery and Memory in the Moral Persuasion of Paul”, *Rhetoric, Ethic, and Moral Persuasion in Biblical Discourse. Essays from the 2002 Heidelberg Conference* (red. T.H. Olbricht – A. Eriksson) (Emory Studies in Early Christianity; New York: T & T Clark, 2005) 160-178.
- Kelber W.H., „The Authority of the Word in St. John’s Gospel”, *Oral Tradition* 2/1 (1987) 108-131.
- Kelber W.H., „Jesus and Tradition: Words in Time, Words in Space”, *Semeia* 65 (1994) 139-167.
- Kelber W.H., „Modalities of Communication, Cognition, and Physiology of Perception. Orality, Rhetoric, Scribality”, *Semeia* 65 (1994) 193-216.
- Kelber W.H., *The Oral and the Written Gospel. The Hermeneutics of Speaking and Writing in the Synoptic Tradition, Mark, Paul, and Q* (Bloomington, IN: Indiana University Press, 1997).
- Kelber W.H., „The Case of the Gospels: Memory’s Desire and the Limits of Historical Criticism”, *Oral Tradition* 17/1 (2002) 55-86.
- Kelber W.H., „The History of the Closure of the Biblical Text”, *Oral Tradition* 25/1 (2010) 115-140.
- Kennedy G.A., *New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism* (Studies in Religion; Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1984).
- Kennedy G.A., *A New History of Classical Rhetoric* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994).
- Kennedy G.A., *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2009).
- Klauck H.-J. – Bailey D.P., *Ancient Letters and the New Testament. A Guide to Context and Exegesis* (Waco, TX: Baylor University Press, 2006).
- Knight D.A., *Rediscovering the Traditions of Israel. The Development of the Tradition-Historical Research of the Old Testament, with Special Consideration of Scandinavian Contributions* (Dissertation Series 9; Missoula, MT: Society of Biblical Literature, 1975).
- Knight D.A., „Wellhausen and Interpretation of Israel’s Literature”, *Semeia* 25 (1982) 21-36.
- Korolko M., *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1990).

- Kowalski M., „Transformation Necessary to Inherit The Kingdom of God. Rhetorical Analysis of 1 Cor 15:50-57”, *Królestwo Boże. Dar i nadzieja* (red. K. Mielcarek) (Analecta Biblica Lublinensia 3; Lublin: Wydawnictwo KUL, 2009) 109-131.
- Kowalski M., „Wiara w Chrystusa jako jedyna droga zbawienia. Analiza retoryczna Rz 1–4”, *Kieleckie Studia Teologiczne* 11 (2012) 91-112.
- Kowalski M., „Sługa słowa i chluba Koryntu. Analiza literacko-retoryczna argumentacji Pawła w 2 Kor 1-7”, *Biblical Annals* 3/2 (2013) 309-338.
- Kowalski M., *Transforming Boasting of Self into Boasting in the Lord. The Development of the Pauline Periautologia in 2 Cor 10-13* (Studies in Judaism; Lanham: University Press of America, 2013).
- Kowalski M., „Jak chwając siebie oddać chwałę Panu? Strategia i dynamika Pawłowej periautologii w 2 Kor 10–13”, *Zeszyty Naukowe Stowarzyszenia Biblistów Polskich* 11 (2014) 333-354.
- Kowalski M., „Problem Bożej sprawiedliwości w świetle Listu do Rzymian”, *Verbum Vitae* 26 (2014) 95-126.
- Kowalski M., „Bóg ustanowił Chrystusa nowym miejscem prześlągania. Pawłowa wizja usprawiedliwienia według Rz 3,25-26”, *Głoszenie odpuszczenia grzechów w imię Jezusa (Łk 24,47)* (red. K. Mielcarek) (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2015) 163-190.
- Kowalski M., „Wiedza wbija w pychę, miłość zaś buduje” (1 Kor 8,1b). Pawłowa reguła życia wspólnoty według 1 Kor 8,1–11,1”, *Collectanea Theologica* 85/2 (2015) 31-67.
- Kręcidło J., „Ef 2,14-18 jako retoryczne amplifacio”, *Studia z biblistyki* 8 (red. R. Bartnicki) (Warszawa: Wydawnictwo UKSW, 2012) 63-72.
- Kudasiewicz J., „Powstanie, historyczność i rodzaj literacki ewangelii”, *Wstęp do Nowego Testamentu* (red. R. Rubinkiewicz) (Poznań: Pallotinum, 1996) 39-105.
- Langkammer H., „Ogólne wprowadzenie do współczesnej introdukcji do Starego Testamentu”, *Wstęp do Starego Testamentu* (red. L. Stachowiak) (Poznań: Pallotinum, 1990) 9-50.
- Lausberg H. – Orton D.E. – Anderson R.D., *Handbook of Literary Rhetoric. A Foundation for Literary Study* (Leiden – Boston: Brill, 1998).
- Lohr C.H., „Oral Techniques in the Gospel of Matthew”, *Catholic Biblical Quarterly* 23/4 (1961) 403-435.
- Long F.J., *Ancient Rhetoric and Paul's Apology. The Compositional Unity of 2 Corinthians* (Society for New Testament Studies Monograph Series 131; Cambridge U.K. – New York: Cambridge University Press, 2004).
- Lord A.B., „The Gospels as Oral Tradition Literature”, *The Relationships Among the Gospels. An Interdisciplinary Dialogue* (red. W.O. Walker) (Monograph Series in Religion; San Antonio, TX: Trinity University Press, 1978) 33-91.
- Lord A.B., „Perspectives on Recent Work on the Oral Traditional Formula”, *Oral Tradition* 1 (1986) 467-503.
- Lorek P., „Retoryczna dispositio 1 Listu do Tesaloniczan Pawła z Tarsu”, *Roczniki Teologiczne* 50/1-2 (2008) 55-65.
- Loubser J.A., „Orality and Pauline «Christology»: Some Hermeneutical Implications”, *Scriptura* 47 (1993) 25-51.
- Loubser J.A., „Orality and Literacy in the Pauline Epistles”, *Neotestamentica* 29/1 (1995) 61-74.
- Loubser J.A., *Oral and Manuscript Culture in the Bible. Studies on the Media Texture of the New Testament-Explorative Hermeneutics* (Biblical Performance Criticism 7; Eugene, OR: Cascade Books, 2013).

- MacK B.L., *Rhetoric and the New Testament* (Guides to biblical scholarship. New Testament Series; Minneapolis: Fortress Press, 1990).
- Malbon E.S. – McKnight E.V., „Introduction”, *The New Literary Criticism and the New Testament* (red. E.S. Malbon – E.V. McKnight) (Valley Forge, PA: Trinity Press, 1994) 15-26.
- Malherbe A.J., *Ancient Epistolary Theorists* (Sources for Biblical study 19; Atlanta, GA: Scholars Press, 1988).
- Malina B.J. – Rohrbaugh R.L., *Social Science Commentary on the Synoptic Gospels* (Minneapolis: Fortress Press, 1992).
- Martin J., *Antike Rhetorik. Technik und Methode* (Handbuch der Altertumswissenschaft; München: C.H. Beck, 1974).
- Martin T.W. (red.), *Genealogies of New Testament Rhetorical Criticism* (Minneapolis: Fortress Press, 2014).
- Mazur R., *La retorica della Lettera agli Efesini* (Analecta Studium Biblicum Franciscanum 75; Milano: Edizioni Terra Santa, 2010).
- Meynet R., *Wprowadzenie do hebrajskiej retoryki biblijnej* (Kraków: Wydawnictwo WAM, 2001).
- Mournet T.C., *Oral Tradition and Literary Dependency. Variability and Stability in the Synoptic Tradition and Q* (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 195; Tübingen: Mohr Siebeck, 2005).
- Müller P.-G., *Der Traditionsprozess im Neuen Testament. Kommunikationsanalytische Studien zur Versprachlichung des Jesusphänomens* (Freiburg: Herder, 1982).
- Murphy-O'Connor J., *Paul a Critical Life* (Oxford – New York: Oxford University Press, 1997).
- Muszytowska D., *Apostoł Chrystusa Jezusa. Obraz apostoła w 2 Kor w świetle analizy epistolarnej i retorycznej (2 Kor 1,1-7)* (Warszawa: Wydawnictwo UKSW, 2009).
- Muszytowska D., „Retoryczna elokucja jako tworzywo argumentacji na przykładzie 2 Kor 6,1-13”, *Trud w Panu nie jest daremny (por. 1 Kor 15,58)*. Studia ofiarowane Księdzu profesorowi doktorowi habilitowanemu Janowi Załęskiemu w 70. rocznicę urodzin (red. W. Linke) (Niepokalanów: Wydawnictwo Ojców Franciszkanów, 2010) 373-391.
- Muszytowska D., „Retoryczna deliberacja w Liście Jakuba 2,14-26”, *Collectanea Theologica* 83/2 (2013) 97-112.
- Muszytowska D., „Rola etosu w retoryce narracji o pobycie Pawła w Atenach (Dz 17,1634)”, *Collectanea Theologica* 83/3 (2013) 35-65.
- Niemirska-Pliszczyńska J., „Paralelizm stylistyczny w listach Pawła z Tarsu jako kontynuacja retoryki antycznej”, *Roczniki Humanistyczne* 20/3 (1972) 31-53.
- Olbricht T.H., „Classical Rhetorical Criticism and Historical Reconstructions. A Critique”, *The Rhetorical Interpretation of Scripture. Essays from the 1996 Malibu Conference* (red. D.L. Stamps – S.E. Porter) (Journal for the Study of the New Testament. Supplement Series 180; Sheffield: Sheffield Academic Press, 1999) 108-124.
- Olbricht T.H., „Introduction”, *Rhetorical Argumentation in Biblical Texts. Essays from the Lund 2000 Conference* (red. A. Eriksson – T.H. Olbricht – W.G. Übelacker) (Emory Studies in Early Christianity 8; Harrisburg, PA: Trinity Press, 2002) 1-6.
- Olbricht T.H. – Eriksson A. (red.), *Rhetoric, Ethic, and Moral Persuasion in Biblical Discourse. Essays from the 2002 Heidelberg Conference* (Emory Studies in Early Christianity; New York: T & T Clark, 2005).

- Ong W.J., *The Presence of the Word*. Some Prolegomena for Cultural and Religious History (The Terry lectures; New Haven: Yale University Press, 1967).
- Ong W.J., *Orality and Literacy*. The Technologizing of the Word (New Accents; London – New York: Methuen, 1982).
- Ong W.J., „Text as Interpretation. Mark and After”, *Semeia* 39 (1987) 7-26.
- Papieska Komisja Biblijna, *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele* (Poznań: Pallotinum, 1994).
- Parry M., *L'épithète traditionnelle dans Homère*. Essai sur un problème de style Homérique (Paris: Société d'éditions „Les belles lettres”, 1928).
- Parry, M., „Studies of the Epic Technique of Oral Verse-Making. Part 1: Homer and the Homeric Style”, *Harvard Studies in Classical Philology* 41 (1930) 73-147.
- Perelman C. – Olbrechts-Tyteca L., *The New Rhetoric*. A Treatise on Argumentation (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, ²1971).
- Pernot L., *La rhétorique de l'éloge dans le monde gréco-romain* (Collection des Études Augustiniennes. Série Antiquité 137-138; Paris: Institut d'Études Augustiniennes, 1993).
- Peterson B.K., *Eloquence and the Proclamation of the Gospel in Corinth* (Society of Biblical Literature Dissertation Series 163; Atlanta, GA: Scholars Press, 1998).
- Pindel R., „Gatunek retoryczny i dispositio Listu do Galatów”, *Polonia Sacra* 4/6 (2000) 183-208.
- Pindel R., „Retoryka Pawła w świetle Listów do Koryntian”, *Polonia Sacra* 5/8 (2001) 69-90.
- Pindel R., *W obronie prawdy Ewangelii*. Analiza literacko-retoryczna Ga 1,11–2,21 (Rozprawy Habilitacyjne; Kraków: Wydawnictwo Unum, 2001).
- Pindel R., „Nowa retoryka w ujęciu Chaima Perelmana oraz Lucie Olbrechts-Tyteca w kontekście badania tekstu biblijnego”, *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 36/2 (2003) 414-436.
- Pitts A.W., „Hellenistic Schools in Jerusalem and Paul's Rhetorical Education”, *Paul's World* (red. S.E. Porter) (Pauline Studies 4; Leiden – Boston: Brill, 2008) 19-50.
- Porter S.E. (red.), *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period (330 B. C.-A. D. 400)* (Leiden: Brill, 1997).
- Porter S.E., „Paul of Tarsus and His Letters”, *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period (330 B. C.-A. D. 400)* (red. S.E. Porter) (Leiden: Brill, 1997) 533-538.
- Porter S.E. (red.), *Paul and Ancient Rhetoric*. Theory and Practice in the Hellenistic Context (New York: Cambridge University Press, 2015).
- Porter S.E. – Adams, S.A., *Paul and the Ancient Letter Form* (Pauline Studies 6; Leiden – Boston: Brill, 2010).
- Porter S.E. – Olbricht T.H. (red.), *The Rhetorical Analysis of Scripture*. Essays from the 1995 London Conference (Journal for the Study of the New Testament. Supplement Series 146; Sheffield: Sheffield Academic Press, 1997).
- Porter S.E. – Olbricht, T.H. (red.), *Rhetoric and the New Testament*. Essays from the 1992 Heidelberg Conference (Journal for the Study of the New Testament. Supplement Series 90; Sheffield: Sheffield Academic Press, 2001).
- Rafiński G., „Adresaci Ewangelii: funkcja retoryczna 1 Kor 2,6-3,4 w 1 Kor 1-4”, *Studia Gdańskie* 8 (1992) 48-77.
- Rafiński G., „Metoda retoryczna we współczesnej biblistyce”, *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 46 (1993) 135-148.

- Rakocy W., „Retoryczny schemat argumentacji w 1 Kor 1-4”, *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 48/4 (1995) 231–242.
- Rakocy W., „Nowe metody analizy literackiej w egzegezie Nowego Testamentu”, *Wstęp do Nowego Testamentu* (red. R. Rubinkiewicz) (Poznań: Pallotinum, 1996) 539–557.
- Rastoin M., *Tarse et Jérusalem. La double culture de l'Apôtre Paul en Galates 3,6-4,7* (Analecta Biblica 152; Roma: Pontificio Istituto Biblico, 2003).
- Rhoads D., „Performance Criticism. An Emerging Methodology in Second Testament Studies. Part 1”, *Biblical Theology Bulletin* 36/3 (2006) 118–133.
- Rhoads D., „Performance Criticism. An Emerging Methodology in Second Testament Studies. Part 2”, *Biblical Theology Bulletin* 36/4 (2006) 164–184.
- Rhoads D., „Biblical Performance Criticism. Performance as Research”, *Oral Tradition* 25/1 (2010) 157–198.
- Richards E.R., *Paul and First-Century Letter Writing. Secretaries, Composition, and Collection* (Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 2004).
- Riesenfeld H., *The Gospel Tradition and Its Beginnings. A Study in the Limits of „Formgeschichte”* (London: A. R. Mowbray, 1957).
- Riesner R., *Jesus als Lehrer. Eine Untersuchung zum Ursprung der Evangelien-Überlieferung* (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 7; Tübingen: Mohr Siebeck, 1984).
- Robbins V.K., „Writing as a Rhetorical Act in Plutarch and the Gospels”, *Persuasive artistry. Studies in New Testament rhetoric in honor of George A. Kennedy* (red. G.A. Kennedy – D.F. Watson) (Journal for the Study of the New Testament. Supplement Series 50; Sheffield: Sheffield Academic Press, 1991) 157–186.
- Robbins V.K., „Progymnasmatic Rhetorical Composition and Pre-Gospel Traditions. A New Approach”, *The Synoptic Gospels. Source criticism and the new literary criticism* (red. C. Focant) (Bibliotheca Ephemeridum theologicarum Lovaniensium 110; Leuven: University Press; Peeters, 1993) 111–147.
- Robbins V.K., „Oral, Rhetorical, and Literary Cultures. A Response”, *Semeia* 65 (1994) 75–91.
- Rodríguez R., „Reading and Hearing in Ancient Contexts”, *Journal for the Study of the New Testament* 32/2 (2009) 151–178.
- Sampley J.P. – Lampe P., *Paul and Rhetoric* (T & T Clark Biblical Studies; New York – London: T & T Clark, 2010).
- Scott B.B. – Dean M.E., „A Sound Map of the Sermon on the Mount”, *Treasures New and Old. Recent Contributions to Matthean Studies* (red. D.R. Bauer – M.A. Powell) (Symposium Series 1; Atlanta, GA: Scholars Press, 1996) 311–378.
- Shiner W.T., *Proclaiming the Gospel. First-Century Performance of Mark* (Harrisburg, PA: Trinity Press, 2003).
- Small J.P., *Wax Tablets of the Mind. Cognitive Studies of Memory and Literacy in Classical Antiquity* (London – New York: Routledge, 1997).
- Stamps D.L., „Rethinking the Rhetorical Situation. The Entextualization of the Situation in New Testament Epistles”, *Rhetoric and the New Testament. Essays from the 1992 Heidelberg Conference* (red. S.E. Porter – T.H. Olbricht) (Journal for the Study of the New Testament. Supplement Series 90; Sheffield: Sheffield Academic Press, 2001) 193–210.
- Stanley C.D., „Paul and Homer. Graeco-Roman Citation Practice in the First Century CE”, *Novum Testamentum* 30/1 (1990) 48–78.
- Stirewalt M.L., *Paul, the Letter Writer* (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2003).

- Stowers S.K., *Letter Writing in Greco-Roman Antiquity* (Library of Early Christianity 5; Philadelphia: Westminster Press, 1986).
- Szymik S., „Widzę, że jesteście bardzo religijni» (Dz 17,22). *Captatio benevolentiae* jako środek retoryczny”, *Ex Oriente Lux*. Księga pamiątkowa dla księdza profesora Antoniego Troniny w 65. rocznicę urodzin (red. W. Chrostowski) (Ad Multos Annos 14; Warszawa: Stowarzyszenie Biblistów Polskich, 2010) 509-519.
- Szymik S., *Współczesne modele egzegezy biblijnej* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2013).
- Thomas C.G. – Webb E.K., „From Orality to Rhetoric. An Intellectual Transformation”, *Persuasion. Greek Rhetoric in Action* (red. I. Worthington) (London – New York: Routledge, 1994) 3-25.
- Thomas R., *Literacy and Orality in Ancient Greece* (Key Themes in Ancient History; Cambridge – New York: Cambridge University Press, 1992).
- Timmerman D.M. – Schiappa E., *Classical Greek Rhetorical Theory and the Disciplining of Discourse* (New York: Cambridge University Press, 2010).
- Tkacz M., „Z badań nad retoryką w Listach św. Pawła”, *Collectanea Theologica* 71/1 (2001) 103-112.
- Torbus S., *Listy św. Pawła z perspektywy retorycznej* (Legnica – Wrocław: Biblioteka WSD DL im. Jana Pawła II; Wydawnictwo Atla 2, 2006).
- Torbus S., „The Rhetorical Dispositio of 1 Cor. 11,2-16 and the Problem of the Veil”, *New Chapters in the History of Rhetoric* (red. L. Pernot) (International Studies in the History of Rhetoric v. 1; Leiden – Boston: Brill, 2009) 507-521.
- Tsang S., „Are We «Misreading» Paul? Oral Phenomena and Their Implication for the Exegesis of Paul's Letters”, *Oral Tradition* 24/1 (2009) 205-225.
- van Unnik W.C., *Tarsus or Jerusalem, the City of Paul's Youth* (London: Epworth Press, 1962).
- Vanni U., „Due Città nella Formazione di Paolo: Tarso e Gerusalemme”, *Atti del I Simposio di Tarso su S. Paolo Apostolo* (red. L. Padovese) (Turchia. La Chiesa e la sua storia 5; Roma: Istituto Francescano di Spiritualità. Pontificio Ateneo Antoniano, 1993) 17-29.
- Ward R.F., „Pauline Voice and Presence as Strategic Communication”, *Semeia* 65 (1994) 95-108.
- Watson D.F., „Contributions and Limitations of Greco-Roman Rhetorical Theory for Constructing the Rhetorical and Historical Situations of the Pauline Epistle”, *The Rhetorical Interpretation of Scripture*. Essays from the 1996 Malibu Conference (red. D.L. Stamps – S.E. Porter) (Journal for the Study of the New Testament. Supplement Series 180; Sheffield: Sheffield Academic Press, 1999) 121-151.
- Watson D.F. – Hauser A.J. (red.), *Rhetorical Criticism of the Bible*. A Comprehensive Bibliography with Notes on History and Method (Biblical Interpretation Series 4; Leiden – New York: Brill, 1994).
- Wellhausen J., *Prolegomena to the History of Ancient Israel* (New York: Meridian Books, 1957).
- White J.L., *Light From Ancient Letters* (Foundations and Facets; Philadelphia: Fortress Press, 1986).
- Witherington B., *New Testament Rhetoric*. An Introductory Guide to the art of Persuasion in and of the New Testament (Eugene, OR: Cascade Books, 2009).
- Wójcicka M., *Pamięć zbiorowa a tekst ustny* (Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2014).
- Wuellner W., „Arrangement”, *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period (330 B. C.-A. D. 400)* (red. S.E. Porter) (Leiden: Brill, 1997) 51-87.